

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

Σημειώσεις μαθήματος

Διδ: Θεανώ Σ. Τερκενλή

Λέσβος, Μάρτιος 2015

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

Α. Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ Η ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

1. Εισαγωγή: Το Γενικό Θεωρητικό Πλαίσιο

Η μελέτη της καθημερινής ζωής και των χωρικών της σχημάτων συνήθως εντάσσεται στον ευρύτερο κύκλο έρευνας της πολιτισμικής γεωγραφίας και μάλιστα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη χρήση ανθρωπιστικών (ουμανιστικών) μεθοδολογιών, κατά παράδοση της φαινομενολογίας. Μια τέτοια τοποθέτηση όμως είναι μάλλον στενή, καθόσον, ουσιαστικά από το τέλος της δεκαετίας του 1960, η σύγχρονη γεωγραφική επιστήμη έχει υπεισέρθει στην γνωστική περιοχή της καθημερινής σφαίρας της ζωής, μέσα από πολλές και πολύ διαφορετικές προσεγγίσεις, τόσο οντολογικά όσο και επιστημολογικά, με την αμφισβήτηση της απόλυτης κυριαρχίας στη γεωγραφία των ποσοτικών προσεγγίσεων, του θετικισμού και της χωρικής ανάλυσης.

Κατά το αρχικό, λοιπόν, στάδιο της γεωγραφικής ενασχόλησης με την καθημερινή ζωή, οι περισσότερες ανθρωπογεωγραφικές προσεγγίσεις είναι ουμανιστικές. Τις τελευταίες δύο κυρίως δεκαετίες, αυτές επαυξάνονται, συμπληρώνονται, αμφισβητούνται και σε μεγάλο βαθμό αντικαθίστανται από περισσότερο κριτικές, δομολειτουργικές, και *μεταμοντέρνες* προοπτικές. Σε αυτή την πρόσφατη σχετικά επιστημολογική μετατόπιση του βάρους της γεωγραφικής ανάλυσης και ερμηνείας της καθημερινής ζωής συντέινει και συνέβαλλε σε μεγάλο βαθμό η γενικότερη στροφή όλων των κοινωνικών επιστημών προς τη διαπραγμάτευση θεμάτων της καθημερινής ζωής, ενός τομέα της κοινωνικής έρευνας που βρισκόταν παραδοσιακά στο περιθώριο. Η επικέντρωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος σε θέματα της καθημερινής ζωής και η παραγωγή ενός σημαντικού έργου επάνω σε αυτά από την ιστορία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, τις πολιτισμικές σπουδές, την ανθρωπολογία κλπ, αλλά και η δημιουργία νέων επιστημονικών κλάδων με κύριο αντικείμενό τους θέματα της καθημερινής ή ιδιωτικής ζωής (σε αντιδιαστολή πάντα με τη δημόσια) εμπλούτισε σημαντικά και τη γεωγραφική ενασχόληση με τα θέματα αυτά. Μάλιστα, δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι η γεωγραφική διαπραγμάτευση θεμάτων της καθημερινής ζωής στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο δανεισμό της συναφούς νεο-δομηθείσας θεωρίας από τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες --διεργασία που συνεχίζεται αμείωτη και σήμερα και που προβλέπεται ότι θα ενισχυθεί και θα θεσμοποιηθεί ακόμη περισσότερο με την αυξανόμενη, στις μέρες μας, διεπιστημονικότητα. Συνίσταται, μάλιστα, η διεργασία του εποικοδομητικού αυτού δανεισμού σε μια αμφίδρομη σχέση, καθώς όλο και περισσότερο οι κοινωνικές επιστήμες υπεισέρχονται στην προβληματική της κοινωνικής, πολιτισμικής, οικονομικής, πολιτικής και φιλοσοφικο-ιστορικής συγκρότησης του χώρου, τόσο όσον αφορά την οντολογία όσο και την επιστημολογία της καθημερινής ζωής.

Πρωταρχικά, η καθημερινή ζωή αποτέλεσε αντικείμενο της εθνολογίας, της κατεξοχήν επιστήμης της καθημερινότητας, και κατ'επέκταση της σύγχρονης ανθρωπολογίας. Οι ίδιες μέθοδοι με τις οποίες οι ανθρωπολόγοι κατά παράδοση μελετούν διεξοδικά, στη βάση επιτόπιας συλλογής στοιχείων, μικρές, συνήθως προβιομηχανικές κοινωνίες, αυστηρά οροθετημένες στο χώρο, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν και στην ανάλυση αστικών και βιομηχανικών κοινωνιών και πλαισίων καθημερινής ζωής, στο ίδιο ακόμη το περιβάλλον του ερευνητή/ επιστήμονα. Αυτή ακριβώς η μεταστροφή πρωτο-εμφανίζεται στον εν λόγω διεπιστημονικό κλάδο, στο κλασσικά παράδειγμα τέτοιας δουλειάς, στην Εφεύρεση της Καθημερινότητας του Michel de Certeau, το 1980, όπου περιγράφονται και αναλύονται ο *λαϊκός πολιτισμός* και οι τελετουργίες της καθημερινότητας στο σύγχρονο αστικό χώρο. Μια τέτοια περίπτωση μελέτης στο ίδιο έργο είναι η διαπραγμάτευση της μαγειρικής και γαστρονομίας στη σύγχρονη γαλλική κοινωνία από την Luce Giard (1980), η οποία περιλαμβάνει, εκτός από τα ήθη και έθιμα, και τη γνώση, την τεχνογνωσία και τις πολιτισμικές διεργασίες πίσω από τις μαγειρικές πρακτικές. Αυτού του είδους οι αναφορές είναι κατά κύριο λόγο φαινομενολογικές και η γλώσσα που χρησιμοποιείται περισσότερο λογοτεχνική παρά *επιστημονική*: τα στοιχεία είναι ποιοτικά και μάλιστα δύσκολο να επαληθευτούν. Ο πλούτος, όμως, των παρατηρήσεων που περιέχονται σε τέτοιου είδους μελέτες είναι μεγάλος και η καταγραφή του τεράστιου γνωστικού αξία. Υπολείπεται, πάντως, η κριτική ανάλυση και συνολική διαπραγμάτευση των πολιτισμικών αυτών δεδομένων στα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικο-ιστορικά, κλπ, γεωγραφικά τους συμφραζόμενα.

Την διαπραγμάτευση των γεωγραφιών της καθημερινής ζωής εισάγουν στη γεωγραφική επιστήμη ουμανιστικές προοπτικές που εμφανίζονται ως εναλλακτικές στη μέχρι τότε επικυριαρχία της *επιστημονικότητας* (του θετικισμού και εμπειρικισμού) στη γεωγραφία. Η σημασία της επιστημολογικής αυτής στροφής, έγκειται στην επαναφορά στο επίκεντρο του γεωγραφικού ενδιαφέροντος του μεμονωμένου ατόμου, του ανθρώπου ως δρώντος υποκειμένου ή παράγοντα (*human agency*) σε ζητήματα σχετικά με την αίσθηση και την έννοια του τόπου, το ανθρώπινο ενσυνείδητο και την ποιότητα ζωής (δεκαετίες '60-'70). Ο άνθρωπος, λοιπόν, ως αυτόνομο νοητικό ον—ως σκεπτόμενο και δρον υποκείμενο, και όχι ως παράγοντας μηχανιστικής αντίδρασης σε κάποια εξωτερικά ερεθίσματα—αποτελεί το σημείο αναφοράς αυτών των μεθόδων έρευνας και δόμησης θεωρίας. Η έμφαση βρίσκεται στη μελέτη ανθρώπινων κόσμων στην πραγματική τους κατάσταση, υπό όσο το δυνατόν λιγότερες απλουστευτικές προϋποθέσεις, καθώς επίσης και σε μια βαθύτερη γνώση της φύσης της ίδιας της ανθρώπινης υπόστασης και συμπεριφοράς. Το ζητούμενο ακόμη τοποθετείται στην προσέγγιση της ουσίας της υποκειμενικότητας τόσο του παρατηρούμενου όσο και του παρατηρητή (του ερευνώντος και του ερευνούμενου υποκειμένου), αλλά στην εξέταση αυτής της υποκειμενικότητας όσο το δυνατόν περισσότερο αντικειμενικά: ένας σκοπός ο οποίος, βέβαια, διαφοροποιείται και διεκπεραιώνεται με ποικίλα μεθοδολογικά εργαλεία και τεχνικές, τόσο μεταξύ όσο και στο πλαίσιο των διάφορων ανθρωπιστικών προσεγγίσεων και σχολών (ρεαλισμός, ιδεαλισμός, φαινομενολογία, υπαρξισμός, κλπ). Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια νεο-εμφανιζόμενη τότε

οντολογική και επιστημολογική οπτική γωνία, μέσα από την οποία αποδίδεται νόημα στα φαινόμενα του άμεσου αλλά και του περιβάλλοντα κόσμου, μέσα από διαισθητικές εμπειρίες, αντιλήψεις και σχέσεις του ανθρώπου με αυτά.

Η σχετική προβληματική εστιάζεται εξ αρχής στην διαπραγμάτευση και κατανόηση (*verstehen*) της ατομικής συμπεριφοράς—σε αντιδιαστολή προς μια προσπάθεια ερμηνείας της—και συγκεκριμένα αρχικά από ιστορικούς γεωγράφους και κατόπιν από μπηχεβιοριστές γεωγράφους, όπως Wooldridge (1936), Ralph Brown (1943), και John Wright (με την έννοια της *γεωσοφίας*: *geosophy*, 1947). Αποκτά, όμως, σχήμα και θέση στη γεωγραφία από το 1960 και μετά, κυρίως από τους πολιτισμικούς γεωγράφους. Στα πλαίσια της μπηχεβιοριστικής (συμπεριφορικής) γεωγραφίας, ο Kirk (1951, 1963) διασπά το γεωγραφικό περιβάλλον σε δύο συνιστώντα μέρη: στο φαινομενικό και στο συμπεριφορικό περιβάλλον, το οποίο συμπεριλαμβάνει τα γεγονότα και στοιχεία αυτά του φαινομενικού περιβάλλοντος όπως γίνονται αντιληπτά από τον άνθρωπο μέσα από επιδιώξεις, νοοτροπίες και ιδιοσυγκρατικές ιδιαιτερότητές του, όπως και κοινωνικο-πολιτισμικές παραδόσεις και πρότυπα (εικ 1). Παρόμοια θέση παίρνει και ο David Lowenthal με το κλασσικό του άρθρο υπέρ μιας ουμανιστικής θεώρησης του χώρου (το 1961), και αργότερα με τη διατύπωση της έννοιας των προσωπικών γεωγραφιών, οι οποίες ορίζονται ως διακριτοί και μοναδικοί περίγυροι που εμπεριέχουν πληροφορίες που εμπνέονται, προσαρμόζονται και παραμορφώνονται από το συναίσθημα. Με αυτόν τον τρόπο, τοποθετεί μεγαλύτερη έμφαση στην ερμηνεία των στοιχείων του συμπεριφορικού περιβάλλοντος από ότι ο Kirk και συμβάλλει στην παραγωγή μεγάλου όγκου υλικού επάνω στην ψυχολογία της αντίληψης --γεγονός που συμβάλλει στη μεγάλη ταύτιση που έχει ιστορικά προκύψει μεταξύ ουμανισμού και αντιληπτικών σπουδών.

Με το όνομά της, πρωτοεμφανίζεται η ουμανιστική επιστημολογία και φιλοσοφία στη γεωγραφία το 1970 σε αναφορά του πολιτισμικού γεωγράφου Yi-Fu Tuan ότι αυτή *επιτυγχάνει την κατανόηση του ανθρώπινου κόσμου, μελετώντας τη σχέση των ανθρώπων με τη φύση, τη γεωγραφική συμπεριφορά, καθώς και τα συναισθήματα και τις ιδέες τους, όσον αφορά το χώρο και τον τόπο (space and place)* (1976), και ότι υποστηρίζει *τη σπουδή των χωρικών συναισθημάτων και ιδεών του ανθρώπου στο πλαίσιο της ροής των εμπειριών του* (1974). Μια τέτοια γεωγραφία εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο οι μεταβλητές του χώρου και του τόπου υπεισέρχονται στην καθημερινή ανθρώπινη εμπειρία, και ενισχύει την εμβάθυνση στις προσωπικές γεωγραφίες. Τη σπουδαιότητα της ερευνητικής αυτής οδού επισημαίνει και η Anne Buttimer (1979) ως εξής: *Το ευρύτερο εγχείρημα της γεωγραφίας έχει συχνά διατυπωθεί υπό όρους τόσο περιεκτικούς όσο το ίδιο το δράμα της ανθρώπινης ζωής στο συνολικό της περιβάλλον. Εάν ως επιδίωξη της ανθρώπινης ύπαρξης θεωρηθεί η εκπλήρωση των ανθρώπινων δυνατοτήτων, τότε η κατάσταση του γίνεσθαι (becoming) θα πρέπει να φέρει μεγαλύτερη σημασία από την κατάσταση του είναι (being)*. Συνακολούθως, τοποθετεί αυτή τη διεργασία του ανθρώπινου γίνεσθαι στα ευρύτερα συμφραζόμενα ενός βιοσφαιρικού γίνεσθαι (υπαρξισμός), όπου η κλασσική γεωγραφική επιστήμη έχει τη δυνατότητα να συνεισφέρει κατά πολύ στην επίλυση κοινωνικών και οικολογικών ζητημάτων και προβλημάτων.

Η ουμανιστική γεωγραφική προοπτική, σύμφωνα με τους Ley και Samuels, έχει επίσης τη δυνατότητα να προσφέρει μεγαλύτερη αυτογνωσία στον άνθρωπο και συνεπώς βελτίωση της ποιότητας ύπαρξής του (1978) και άρα ανασύνδεση επιστήμης και ανθρώπου, κατανόησης και σοφίας, υποκειμενικότητας και αντικειμενικότητας, υλισμού και υπαρξισμού. Ο Relph (1981), ειδικότερα, προτείνει ότι ο ουμανισμός μπορεί να αποτελέσει πεπιοίθηση, στη βάση της οποίας άνδρες και γυναίκες να επαυξήσουν και βελτιώσουν πρακτικά τη ζωή τους, σκεπτόμενοι και δρώντες για τον εαυτό τους, και κυρίως εξασκώντας τη ικανότητά τους για λογική σκέψη (εμπειρικός ουμανισμός). Κατά άλλους, η ουμανιστική γεωγραφία παραπλέμπει και συνδέεται με τις ανθρωπιστικές επιστήμες (Cosgrove 1982), ενώ ορισμένοι γεωγράφοι υποστηρίζουν τη συμβιωτική σχέση του ουμανισμού με τη λογοτεχνία (Meinig 1983, Pocock 1981), τις τέχνες (Powell 1980, Daniels 1985) και την ποίηση (Wreford Watson 1983—ο οποίος, μάλιστα, προτρέπει τους γεωγράφους στην επαναφορά του συναισθήματος και του πάθους στην εξάσκηση της γεωγραφικής επιστήμης). Γενικά, οι φαινομενολογικές φιλοσοφίες επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στα εκ πρώτης όψης ασήμαντα φαινόμενα της καθημερινής ζωής (π.χ. τη σωματική υπόσταση, το χωρικό εν-τοπισμό, την αίσθηση της αποξένωσης και του αποκλεισμού), ζητήματα που, μέχρι τότε, εκλαμβάνονταν ως δεδομένα στοιχεία της ανθρώπινης πραγματικότητας από τη θετικιστική επιστήμη και παρέμεναν ανεξέταστα στις αναλύσεις της. Πρόσβαση στις πραγματικότητες της καθημερινής ζωής αλλά και στην ίδια την ανθρώπινη υπόσταση αποκτάται, φυσικά, με όσο το δυνατόν εγγύτερη προσέγγιση αυτών των φαινομένων -- χωρίς τη *a priori* δέσμευση υποθέσεων και χωρίς αναλυτικούς διαχωρισμούς μεταξύ υποκειμένου και αντικείμενου. Από αυτή την οπτική σκοπιά, χώροι, περιβάλλοντα και κοινωνίες καθίστανται *περιφέρειες ανθρώπινης μέριμνας* (regions of care).

Ο κατ'εξοχήν σύγχρονος κλάδος της πολιτισμικής γεωγραφίας που ασχολείται με την καθημερινή ζωή είναι οι σπουδή των ανθρώπινων κόσμων ή των κόσμων της καθημερινότητας (lifeworld studies), η οποία μάλιστα έχει πρόσφατα αναχθεί και σε αυτούτιο διεπιστημονικό κλάδο. Ο όρος lifeworld ορίζεται από την κύρια γεωγράφο αντιπρόσωπο του, την Anne Buttimer, ως: *το πολιτισμικά οριζόμενο χωρο-χρονικό σκηνικό ή ο ορίζοντας της καθημερινής ζωής* (The culturally defined spatio-temporal setting or horizon of everyday life, 1976). Δηλώνει τη συνολικότητα της άμεσης διαπλοκής και συσχετισμού του ανθρώπου με χώρους (places) και περιβάλλοντα που βιώνονται μέσα από την καθημερινή, κυκλικά επαναλαμβανόμενη πραγματικότητα. Ο όρος προέρχεται από τον γερμανικό φαινομενολογικό όρο Lebenswelt που υποδηλώνει μια σχέση προθέσεων (intentionality) ανάμεσα σε ένα ανθρώπινο υποκείμενο με φαντασία και συνείδηση και στον εξωτερικό κόσμο, όπως αυτός απλά του/ της διατίθεται. Η έννοια του lifeworld, στο πλαίσιο της οποίας έχουν διαμορφωθεί διάφορες πολιτισμικές γεωγραφίες, ασκεί εγγενώς κριτική στις περισσότερο αποσπασματικές, γενικευτικές αναλυτικές και πειραματικές προσεγγίσεις χωρικής συμπεριφοράς και αντίληψης. Από την ανθρωποκεντρική προοπτική του lifeworld, ο τόπος (place) καθίσταται πιο σημαντικός από το χώρο (space) και η γεωγραφική ανάλυση τοποθετεί το απαιτούμενο βάρος στις εμπειρίες, τη φαντασία και τους δεσμούς του ανθρώπινου υποκειμένου με το συνολικό του περιβάλλον, -

-όπου ο άνθρωπος θεωρείται ως νοητικό ον με συγκεκριμένες προθέσεις (intentions). Τα ερευνητικά ερωτήματα που απευθύνονται από τη γεωγραφική επιστήμη και εντοπίζονται στο χώρο της καθημερινής ζωής επαυξήθηκαν και πολλαπλασιάστηκαν προς το τέλος της δεκαετίας του 1980-αρχές της δεκαετίας του 1990, με τη λεγόμενη *Πολιτισμική Στροφή* (*The Cultural Turn*), όπως θα δούμε παρακάτω, με αποτέλεσμα να μην υφίσταται σήμερα μόνον μια πολιτισμική παράδοση (Πολιτισμική Γεωγραφία), θεωρία ή μεταθεωρία στη μελέτη της καθημερινότητας, αλλά και πληθώρα νέων ερωτημάτων και μεθοδολογιών που συνιστούν πληθώρα Πολιτισμικών Γεωγραφιών.

Ο Yi-Fu Tuan (1983), ασκώντας κριτική επί της παραδοσιακής γεωγραφίας—όπως αυτή αναπτύχθηκε αποκλείοντας τον άνθρωπο και τις διαπροσωπικές σχέσεις από το γνωστικό της αντικείμενο—υποστηρίζει μια συνθετική γεωγραφία που αντιμετωπίζει το χώρο και τον άνθρωπο στην ολότητά του, υπεισερχόμενη, όπως η ιστορική λογοτεχνία (του 19ου αιώνα, για παράδειγμα) κάτω από την επιφάνεια της κοινωνικής πρόσοψης και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, για να εξετάσει τις διεργασίες και τους μηχανισμούς που τις διέπουν: μια ανάλυση τόσο των συγκεκριμένων λεπτομερειών όσο και της γενικευμένης εικόνας, μια πολύπλοκη διαπραγμάτευση που στοχεύει τόσο σε ρεαλιστικά σχήματα, όσο και στην απρόσωπη αφηρημένη ανάλυση, ακόμη και σε βάρος, αν χρειαστεί, της επιστημονικής ακρίβειας και αυστηρότητας (rigor). Έτσι, θα λέγαμε, διαγράφεται και η ευρύτερη επιδίωξή μας στο μάθημα αυτό.

Στη διερεύνηση του γνωστικού μας αντικειμένου πρέπει απαραίτητα να στραφούμε και προς τις άλλες κοινωνικές επιστήμες και να συμμετέχουμε στον επιστημονικό τους διάλογο επάνω στη σφαίρα της καθημερινής ζωής, στο προσωπικό και το συλλογικό, στο ιδιωτικό και το δημόσιο, στον άνθρωπο και τις κοινωνικές δομές. Εξ ίσου, όμως, πρέπει να διεισδύσουμε και στην πραγματικότητα της ανθρώπινης εμπειρίας όπως αυτή διαμορφώνεται σε συγκεκριμένα γεωγραφικά συμφραζόμενα και να εμβαθύνουμε σε αυτήν, συγκροτώντας την πάντοτε σε συγκριτική διαπολιτισμική βάση.

Με την λεγόμενη *Πολιτισμική Στροφή* (τέλη δεκαετίας 1980, αρχές δεκαετίας 1990), οι γεωγράφοι προσχώρησαν περισσότερο συνειδητά, ουσιαστικά και δυναμικά στην οπτική μελέτης του γεωγραφικού χώρου εκ των έσω και εκ των κάτω, παραδοσιακή οπτική γωνία των κοινωνικών επιστημών στη μελέτη της καθημερινής ζωής. Τα χαρακτηριστικά της στροφής αυτής στη γεωγραφική σκέψη και έρευνα, η οποία διαδέχεται την εδραίωση της Νέας Πολιτισμικής Γεωγραφίας και τη διέλευση από το πολιτισμικό σύστημα (culture) στην πολιτισμική πολιτική (culture politics), μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: κυριαρχία της εθνογραφικής μεθόδου, έμφαση στην ισχύ του ορισμού και την κειμενοποίηση του πολιτισμού, κεντρικότητα της θέσης (positionality) του αναλυτή αλλά και του υποκειμένου, καθώς και ζητήματα ορατότητας και φωνής του υποκειμένου, κέντρων και περιθωρίων. Το ενδιαφέρον στρέφεται ιδιαίτερα στις πολιτισμικές ταυτότητες μέσα από διάφορες διαμάχες αντιπροσώπευσης (representation wars) και μετατοπίζεται γεωγραφικά από μακρινά ή εξωτικά πολιτισμικά συστήματα και υψηλούς πολιτισμούς στο σύγχρονο αστικό Δυτικό κόσμο, του οποίου η διαπραγμάτευση διεκπεραιώνεται πολυεπιστημονικά, διεπιστημονικά, μετα-επιστημονικά, είτε

ακόμη και αντιεπιστημονικά. Επικρατεί πολλαπλότητα πολιτισμικών θέσεων και εμπλουτίζονται οι παλιότερες προοπτικές, ενώ συγχρόνως υπονομεύονται οι παλιές οντολογίες και συνολικές αφηγήσεις μέσα από κριτική της επιστημολογιών του μοντερνισμού και απομάκρυνση από οικονομίστικες θεωρίες του χώρου. Το αποτέλεσμα είναι ένα προκαταρκτικό στάδιο δόμησης βάσεων στην προσπάθεια συγκρότηση γνώσης και θεωρίας στο αντικείμενο αυτό, μια προσπάθεια τα αποτελέσματα της οποίας μόλις έχουν αρχίσει να διαφαίνονται στη γεωγραφία, μέσα από ένα γενικότερο προσανατολισμό ικανού αριθμού ανθρωπογεωγράφων προς θέματα που μέχρι τώρα αποτελούσαν αντικείμενο άλλων κοινωνικών επιστημών.

Τέλος, στην όλη διαπραγμάτευση του γνωστικού αντικειμένου του μαθήματος αυτού θα ισχύουν κάποιες βασικές, πάντοτε, επιφυλάξεις. Πρώτα, είναι εγγενώς ανέφικτοι και ανεπιθύμητοι οι απόλυτοι και πολωτικοί διαχωρισμοί: μεταξύ γεωγραφιών καθημερινής ζωής και του συνολικού κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικού περιβάλλοντος ζωής, μεταξύ προσωπικού και συλλογικού, μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου, μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας, κλπ. Τα όρια μεταξύ τέτοιου είδους ταξινομικών κατηγοριών είναι πάντα αυθαίρετα και πολιτισμικά διαρθρωμένα, και άρα ανέφικτο να αποσαφηνιστούν και να παγιωθούν ιστορικά. Συγχρόνως, δεν υπάρχουν κοινά αποδεκτοί όροι και έννοιες που να εκφράζουν τις ίδιες διεργασίες και δομές και οι οποίοι να είναι επακριβώς μεταφράσιμοι από γλώσσα σε γλώσσα, αλλά και να αναφέρονται εναρμονισμένα σε μια και την αυτή σφαίρα της καθημερινότητας σε διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα. Επίσης, ειδικά όσον αφορά το παρελθόν, οι σύγχρονοι όροι που αφορούν στο συγκεκριμένο αντικείμενο πρέπει να αποδίδονται πολύ επιφυλακτικά σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους, διότι, καθώς η πραγματικότητα της ανθρώπινης ζωής μεταβάλλεται χρονικά, μαζί με αυτήν αλλάζει και το νόημα της σχετικής ορολογίας. Τέλος, πρέπει να έχουμε πάντοτε υπόψη ότι η ιστορία και η επιστήμη ελέγχονται από, και άρα αναφέρονται σε, ορισμένες μόνον κατηγορίες ανθρώπων, εκτοπίζοντας γενικότερα τη ζωή των λιγότερο προνομιούχων—και ειδικότερα το προσωπικό, το ιδιωτικό και το καθημερινό—σε χώρους σιωπής.

2. Η Καθημερινή Ζωή στο Σύγχρονο Κόσμο: Η Νέα Γεωγραφία των Κοινωνικών Σχέσεων και η Συγκρότηση της Σύγχρονης Χωρικής Ταυτότητας

(Μεταφορά και διασκευή από Massey, 1994)

Η περίοδος που διανύουμε είναι μια εποχή τεράστιων χωρικών ανακατατάξεων, ισχυρών νέων τάσεων παγκοσμιοποίησης, άμεσης διεθνούς επικοινωνίας αλλά και κατάλυσης των μέχρι τώρα τοπικών δεσμών: μιας νέας και βίαιης «συμπίεσης του χωροχρόνου». Οι αλλαγές που επιτελούνται σε παγκόσμια κλίμακα είναι τεράστιες. Συχνά, χαρακτηρίζονται ως μετάβαση από τον οργανωμένο στον ανοργάνωτο καπιταλισμό, από το μοντέρνο στο μεταμοντέρνο, από το βιομηχανικό στο μεταβιομηχανικό, από τη μεταποίηση στις υπηρεσίες, από το Φορντισμό στο Μεταφορντισμό, αλλά το κοινό σημείο όλων αυτών των τάσεων είναι ότι συντείνουν στην «παγκοσμιοποίηση». Η αδιαμφισβήτητη οικονομική παγκοσμιοποίηση (π.χ. στις χρηματιστηριακές

αγορές, στις συναλλαγματικές μονάδες, αλλά κυρίως στο πεδίο δράσης των πολυεθνικών εταιρειών, που ελέγχουν όλο και περισσότερους τομείς της παγκόσμιας οικονομίας από παγκόσμιο πια επίπεδο), για παράδειγμα, συνοδεύεται και από τη χωρική επέκταση κάθε είδους κοινωνικών σχέσεων. Οι νέες χωρικές σχέσεις και δομές παραγωγής συνοδεύονται και από νέες χωρικές δομές κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, οι οποίες επεκτείνονται όλο και περισσότερο στο χώρο. Φυσικά, μια τέτοια εξέλιξη συνεπάγεται και την επέκταση στο χώρο και των σχέσεων ισχύος, αλλά και σχέσεων όπου έχουν επενδυθεί νοήματα και συμβολισμοί (πολιτικών και πολιτισμικών σχέσεων).

Ελάχιστες από αυτές τις αλλαγές θα ήταν δυνατές χωρίς τις νέες τεχνολογίες στους κλάδους της επικοινωνίας, της επεξεργασίας της εικόνας και των συστημάτων πληροφόρησης και επικοινωνίας. Η παγκοσμιοποίηση αυτών ακριβώς των τεχνολογικών μέσων αποσαφηνίζει περισσότερο το γεγονός της παγκοσμιοποίησης των ερεθισμάτων που εισχωρούν στη σύγχρονη καθημερινή ζωή. Τεράστιες αυτοκρατορίες συστημάτων επικοινωνίας (Paramount, Sony, Disney), μεμονωμένοι επιχειρηματίες (Sylvie Berlusconi, Ted Turner, Bill Gates) και δημόσια δίκτυα επικοινωνιών (BBC, CNN) βρίσκονται στο επίκεντρο αυτών των εξελίξεων. Οι ιδιαίτερες εθνικές ταυτότητες αυτών των παραγόντων είναι σήμερα πλέον συγκεχυμένες, ή άνευ σημασίας (π.χ. η Sony αγοράζει εταιρείες, όπως η CBS και η Columbia Pictures, που παραδοσιακά θεωρούνταν κεντρικής σημασίας σύμβολα της ίδιας της πολιτισμικής ταυτότητας των ΗΠΑ). Συγχρόνως, υπεισέρχονται και ισχυροί εξωτερικοί επηρεασμοί στη δημιουργία και την αίσθηση του *τοπικού* παράγοντα, μέσω κεφαλαίου προέλευσης γεωγραφικά μακρινής και πιθανόν πολύ διαφορετικής από τον τόπο όπου επενδύεται. Ταυτόχρονα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι προκύπτει ένας νέος παγκόσμιος χώρος ροής ηλεκτρονικών πληροφοριών (ο κυβερνοχώρος), και, παρότι αυτός είναι περίπλοκος και πολυεπίπεδος, συνεχίζει να αντιστοιχεί σε σαφείς γεωγραφίες ισχύος. Γενικότερα, διατυπώνεται ο ισχυρισμός ότι η κουλτούρα παγκοσμιοποιείται με την εμφάνιση *παγκοσμίων προϊόντων*, όπως, για παράδειγμα, διεθνώς διαδεδομένα είδη μουσικής, παγκόσμια αθλητικά πρωταθλήματα, κλπ. Κυριαρχεί, λοιπόν, η άποψη ότι η στενή σχέση που συνέδεε πάντα τόπο (place) και πολιτισμικό σύστημα (culture) βρίσκεται τώρα σε διαδικασία ρήξης.

Πριν αποπειραθούμε να αποτιμήσουμε την πρακτικές διαστάσεις αυτών των τάσεων και τις συνέπειές τους για το νόημα του (ιδιαίτερου) τόπου, του καθημερινού και του τοπικού, θα πρέπει να σημειώσουμε ορισμένες ακόμη διαπιστώσεις. Η παγκοσμιοποίηση δεν ταυτίζεται με την ομογενοποίηση. Η παγκοσμιοποίηση των οικονομικών σχέσεων έχει επιφέρει νέες μορφές και σχήματα ανισότητας και όχι απλά μεγαλύτερη ομοιότητα. Για παράδειγμα, τα διάφορα *παγκόσμια* προϊόντα έχουν διάφορους γεωγραφικούς προορισμούς και διεισδύουν με διαφορετικούς τρόπους στις διάφορες αγορές, αλλά, και, παρόλη την τεράστια αύξηση των οικονομιών κλίμακας, παρατηρούμε ταυτόχρονα εξίσου μεγάλη αύξηση οικονομιών φάσματος (economies of scope, που χαρακτηρίζονται από ποικιλία προϊόντων τα οποία ανταποκρίνονται στις ολοένα και περισσότερο εξειδικευμένες ανάγκες της αγοράς). Συγχρόνως, προκύπτει μια νέα παγκόσμια κοινωνικο-οικονομική

ιεραρχία με την αύξουσα γεωγραφική συγκέντρωση κοινωνικής και οικονομικής ισχύος (οικονομίες κλίμακας).

Αυτό, όμως, που πρώτιστα μας ενδιαφέρει στο σημείο αυτό, είναι ότι αυτές οι οργανωτικές μορφές εκτείνονται και «προς τα κάτω» από το εθνικό επίπεδο, τόσο στο περιφερειακό όσο και στο τοπικό. Οι περιφερειακές και τοπικές οικονομίες, όλο και περισσότερο, βρίσκονται συνδεδεμένες όχι τόσο με τις εθνικές οικονομίες, όσο απευθείας με τις παγκόσμιες. Μέσα στο χάος που φαίνεται να χαρακτηρίζει όλο και περισσότερο την παγκόσμια οικονομία, διαφαίνονται επίσης όλο και σαφέστερα γεωγραφικά σχήματα συγκέντρωσης ισχύος, και έτσι η γεωγραφική διαφοροποίηση δεν ορίζεται πια ως απόρροια τοπικής ιδιαιτερότητας, αλλά ως ιδιαιτερότητα της θέσης μιας τοπικής, π.χ., οικονομίας ή κοινωνίας στον παγκοσμιοποιούμενο χώρο των ροών συσχέτισης και διασύνδεσης. Από την άλλη πλευρά, τα σχήματα αυτά ενισχύουν και κάποιες αντίρροπες τάσεις. Για παράδειγμα, υποστηρίζεται ότι, παρόλα αυτά, διαμορφώνονται ταυτόχρονα και σχετικά συνεκτικές και εσωτερικά δικτυωμένες τοπικές οικονομίες, όπως η *Τρίτη Ιταλία* (Emilia-Romagna), και οι περιοχές Baden-Wurttemberg στη Γερμανία και Jutland στη Δανία, όπου οι τοπικοί αναπτυξιακοί φορείς προωθούν δυναμικά τις δυνατότητές τους για οικονομίες κλίμακας. Δύο ακόμη συναφείς συσχετισμοί που πρέπει να σημειωθούν εδώ είναι: α) η δυσκολία διάκρισης του τοπικού από το παγκόσμιο, όταν το ένα συγκροτεί πλέον όλο και περισσότερο το άλλο και αντίστροφα (π.χ. παγκόσμιες βιομηχανίες και μόδες ένδυσης), και β) καθώς οι σημερινές χωρικές σχέσεις και γεωγραφικές κλίμακες χάνουν το νόημά τους ή ανασυγκροτούνται, έτσι και οι χρονικές σχέσεις μεταβάλλονται ως προς το νόημά τους και τη λειτουργική τους σημασία, συντείνοντας έτσι στο σύνολο αυτό των διεργασιών που ονομάζουμε *συμπίεση του χωροχρόνου* (π.χ. σέρφιγκ στο INEPNET).

Υποστηρίζεται, επιπλέον, ότι αυτές οι νέες τάσεις συμπίεσης του χωροχρόνου έχουν εμψυχήσει στο σύγχρονο ανθρώπινο υποκείμενο ένα συναίσθημα αποπροσανατολισμού και αποξένωσης, κατακερματισμού τοπικών πολιτισμικών συστημάτων και απώλεια, υπό την ευρύτερή της έννοια, της αίσθησης του τόπου (sense of place). Υπάρχουν πολλές ενδείξεις των αλλαγών αυτών. Ο κεντρικός δρόμος της πόλης, της κωμόπολης ή του χωριού έχει κατακλυστεί από πολιτισμικά στοιχεία και κεφάλαιο από τον έξω κόσμο, σε πολύ λίγα μέρη η πλειοψηφία της βιομηχανίας συνεχίζει να βρίσκεται υπό τοπική ιδιοκτησία, οι διάφορες γεωγραφικές θέσεις μοιάζουν όλο και περισσότερο μεταξύ τους—παρότι είναι πιθανό να μην χαρακτηρίζονται από εσωτερική συνοχή και συνεκτικότητα—και οι εντόπιες ιδιαιτερότητες κατακλύζονται ολοένα και περισσότερο από τον έξω κόσμο. Έτσι, είναι δυνατό, με την αύξουσα γεωγραφική ομοιογενοποίηση, να βιώσει κανείς την καθημερινή ζωή ως ταυτόχρονη παρουσία του «παντού», σε οποιοδήποτε γεωγραφικό σημείο και αν βρίσκεται. Θεωρητικοποιώντας τα παραπάνω υπό όρους γεωγραφίας κοινωνικών σχέσεων, παρατηρούμε ότι οι κοινωνικές σχέσεις που συνιστούν την τοπικότητα επεκτείνονται συνεχώς πέρα από τα όριά των τοπικότητων, και οι σχέσεις αυτές εμπεριέχονται σε όλο και περισσότερο συγκεκριμένα και μεταβαλλόμενα χωρικά συμφραζόμενα.

Η λόγια επιστημονική αλλά και η κοινή αντίδραση προς αυτή τη νέα τάξη πραγμάτων είναι μεγάλη και ποικίλη. Ο σχετικός επιστημονικός λόγος διερευνά μεταμοντέρνες γεωγραφίες κατάρτησης και κατακερματισμού, καθώς επίσης χωρικές και κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζονται από επιφανειακότητα και αμεσότητα. Υποστηρίζεται, συχνά, η διάλυση των εννοιών του χώρου ως εγκλεισμού (enclosure) και του χρόνου ως διάρκειας (duration), οι οποίες τώρα αναδιατυπώνονται τώρα πολύ περισσότερο ρευστά και πειραματικά. Ο Jean Baudrillard περιγράφει αυτή την κατάσταση, κατά την οποία ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με έναν κόσμο ακατάπαυστων εικόνων και ροών (images and flows), με όρους όπως ντελίριο και ίλιγγος. Ο David Harvey ισχυρίζεται ότι ο σημερινός αποπροσανατολισμός ανοίγει το έδαφος στον άνθρωπο προς μια νέα και αναγκαστικά ριζοσπαστική αναζήτηση σταθερότητας μέσα από τη δημιουργία αίσθησης του τόπου (sense of place). Ο Kevin Robins γράφει ότι η κατευθυντήρια αρχή σε μια ανθρωπότητα που έχει χάσει την αίσθηση του τόπου (placeless) πρέπει να είναι η διάσωση των βασικών, σαφώς οροθετημένων και συνεκτικών ταυτοτήτων--των εν-τοπισμένων (placed) ταυτοτήτων. Ο Frederick Jameson, εκφράζοντας την επιθυμία προσανατολισμού σε έναν αποπροσανατολιστικό κόσμο, προτείνει τη νοητική χαρτογράφηση στην προσπάθεια ανάκτησης ελέγχου εκεί που φαίνεται ότι αυτός έχει απωλεσθεί. Τέλος, όπως είναι φυσικό, υπάρχουν και πολλές ενδείξεις ανερχόμενων μορφών προσπάθειας ταύτισης του σύγχρονου ανθρώπου με το χώρο (τόσο από τη δεξιά όσο και από την αριστερή πολιτική παράταξη), π.χ. οι εθνικισμοί των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, οι διάφοροι τοπικισμοί που στηρίζονται στην αποκλειστικότητα, η δόμηση στενά οροθετημένων τοπικών ταυτοτήτων και οι διάφορες νεοδιαμορφούμενες κλειστές κοινότητες (new enclosures) που εγείρουν τείχη κυριολεκτικά και μεταφορικά, γύρω από τις κατοικίες τους στα αστικά κέντρα (yuppies) των δυτικών μεγαλουπόλεων με σκοπό να απομονωθούν από Άλλους που εισβάλουν στις ίδιες αυτές αστικές περιοχές. Για λόγους, όμως, που αναπτύσσονται στη συνέχεια, δεν είναι απαραίτητο να εκληφθεί η νέα αυτή τάξη των πραγμάτων υπό αυτή την οπτική γωνία: ότι έχει, δηλαδή, απωλεσθεί κάθε αίσθηση του τόπου, του ιδιαίτερου χώρου (κατάσταση ανεστιότητας), καθώς και ο υπαρξιακός προσανατολισμός του ανθρώπου στο χώρο.

Κατά πρώτο λόγο, η διαπραγμάτευση των διαφαινόμενων αυτών τάσεων συνηθίζεται να διατυπώνεται με ένα λόγο υπερβολής, όπως είναι η έννοια του *υπερχώρου* (hyperspace) του Baudrillard. Στην καθημερινή πραγματικότητα, οι περισσότεροι άνθρωποι ακόμη και στη σημερινή εποχή των ραγδαίων μεταμορφώσεων ζουν σε χώρους που δεν έχουν αλλάξει ουσιαστικά και περιμένουν κάθε μέρα, για παράδειγμα, με τα ψώνια στη στάση για ένα λεωφορείο που πάντα αργεί να έρθει. Δεύτερο, υφίσταται πάντα το ερώτημα του κατά πόσο είναι καινούργιες όλες αυτές οι *σύγχρονες εμπειρίες*: οι διαφορές μεταξύ μιας γειτονιάς στο Μπρονξ και μιας γειτονιάς στο κέντρο του γειτονικού Μανχάταν στη Νέα Υόρκη είναι ουσιαστικά μεγαλύτερες από τις διαφορές μεταξύ της τελευταίας και της 7^{ης} συνοικίας στο Παρίσι. Αλλά, και από ιστορική σκοπιά, τέτοιου είδους τεράστια κοινωνικο-οικονομικά χάσματα μεταξύ κόσμων της καθημερινής ζωής δεν είναι καθόλου νέο φαινόμενο—με όλα τα επακόλουθα της πολιτισμικής ετερότητας, του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και του αποκλεισμού.

Τρίτο, ήταν πάντοτε η απλουστευτική ταύτιση τόπου και κοινότητας μάλλον η εξαίρεση παρά ο κανόνας, και άρα απλουστευτική και επισφαλής και ως βάση δόμησης της ταυτότητας. Οι χώροι της καθημερινής ζωής χαρακτηρίζονται από μεγάλη πολυπλοκότητα. Στο εσωτερικό τους έρχονται σε επαφή πολυάριθμες διαφορετικές και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες κοινότητες. Ούτε, όμως, είναι απαραίτητο οι κοινότητες αυτές να είναι χωρικά συγκεντρωμένες. Διάφορα ερωτήματα εγείρονται ως προς την αμεσότητα της διαπροσωπικής επικοινωνίας σε αντιδιαστολή προς την επίδραση και τις συνέπειες της γεωγραφικής απόστασης επάνω στην ερμηνευτική διαδικασία: ποιο από τα δύο αυτά είδη επαφών συντελεί περισσότερο στη συγκρότηση και έκφραση κοινότητας; Ομοίως, ούτε ο χώρος τον οποίο αποκαλούμε ιδιαίτερό μας χώρο ή τόπο, εστία ή πατρίδα (home) δεν αποτελούσε ποτέ αυτεπάγγελτη και κατοχυρωμένη εμπειρία.

Πέραν αυτών, τέτοιου είδους χωρικές αναφορές πιθανόν εμπεριέχουν και διαστάσεις ισχυρού οικονομισμού ή κοινωνικών απλουστεύσεων. Οι μεταβολές στους τρόπους με τους οποίους κατανοούμε και προσεγγίζουμε το χώρο και το χρόνο δεν οφείλονται όλες στο κεφάλαιο (Harvey, Jameson), στις εξελίξεις των σύγχρονων μορφών καπιταλισμού και τεχνολογίας. Παρότι μια τέτοιου είδους προσγείωση σε μια πιο υλιστική βάση είναι ευρέως ευπρόσδεκτη μετά από χρόνια θεωρητικών αοριστιών και επαναλαμβανόμενων ρητορικών αυτοαναφορών, οι αυστηρά οικονομίστικες ερμηνείες της σύγχρονης καθημερινής ζωής αποστερούν το πολιτισμικό (το μη οικονομικό, εν πάση περιπτώσει) από κάθε αυτονομία. Δεν εξαρτάται, επίσης, η εμπειρία και η ερμηνεία αυτών των σύγχρονων αλλαγών από τη συγκεκριμένη θέση μας στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό μόνον των καπιταλιστικών κοινωνικών συστημάτων. Η εθνότητα και το φύλο, για παράδειγμα, είναι δύο τουλάχιστο ακόμη προφανείς άξονες προσωπικού ή συλλογικού προσανατολισμού οι οποίοι ενυπάρχουν στους τρόπους με τους οποίους βιώνουμε το χώρο και τον τόπο και στους τρόπους με τους οποίους εμπλεκόμαστε στις νεοδιαμορφούμενες κοινωνικές σχέσεις με την συμπίεση του χωρο-χρόνου.

Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί σε ακόμη σοβαρότερες επιφυλάξεις ως προς τον επιστημονικό διάλογο το σχετικό με την νεοδιαμορφούμενη αυτή ανησυχητική *ατοπία* (placelessness) που συνδέεται με την κατάσταση του μεταμοντερνισμού, όταν μάλιστα στην πραγματικότητα πρόκειται για πληθώρα νέων καταστάσεων. Με την νέα αυτή οργάνωση των χωρο-χρονικών σχέσεων, διάφορες κοινωνικές ομάδες καθώς και μεμονωμένα άτομα, μέλη διαφόρων ομάδων, βρίσκονται συνδεδεμένα μεταξύ τους με πολλούς νέους τρόπους—είτε πρόκειται για jet-setters, είτε για μοναχικούς ανήμπορους συνταξιούχους στις μεγάλες δυτικές πόλεις, είτε για απομονωμένες γεωγραφικά κοινότητες, ή για διεθνείς μετανάστες που ριψοκινδυνεύουν τη ζωή τους για ένα καλύτερο μέλλον: όλες αυτές οι κατηγορίες ανθρώπων επηρεάζονται με διαφορετικούς τρόπους από τις μεταβαλλόμενες σχέσεις στο χωρο-χρόνο. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι σχεδόν ότι έχει γραφτεί για τον καινούργιο αυτόν κόσμο προέρχεται από την πλευρά κάποιας παγκόσμιας ελίτ. Η πλευρά η οποία σήμερα ανησυχεί για την εντεινόμενη αίσθηση αποπροσανατολισμού και απώλεια

ελέγχου στο περιβάλλον της καθημερινής της ζωής πρέπει να είναι εκείνη η οποία στο παρελθόν είχε ακριβή αίσθηση του χώρου της και διακατέχονταν από την πεποίθηση ότι διατηρούσε τον έλεγχο των πραγμάτων στη σφαίρα της καθημερινής της ζωής.

Τίθεται άρα στο σημείο αυτό το ερώτημα, ποια ή ποιες ομάδες ανθρώπων είναι εκείνες που σήμερα αισθάνονται μετατοπισμένες, χωρίς ιδιαίτερο τόπο, ή ότι έχουν υποστεί εισβολή στην καθημερινή τους ζωή; Υπάρχουν ίσως πολλοί τρόποι με τους οποίους θα ήταν δυνατό κανείς να διαπραγματευθεί αυτή την ερώτηση, μεταξύ των οποίων ο βαθμός στον οποίο είναι καινούργιες αυτές οι αλλαγές --όπως υπονοείται μέσα από την όλη αυτή ρητορική. Από μια παγκόσμια προοπτική, η επαφή του (αποικιακού) κέντρου με την (αποικιοκρατούμενη) περιφέρεια είναι πολύ παλιά, ισχυρή και άμεση επί διάρκεια αιώνων. Αντίθετα, στη σημερινή εποχή, ο Άλλος έχει πια εισχωρήσει στην καρδιά της δυτικής μητρόπολης και έχει εγκατασταθεί *εδώ*: μια αντίστροφη, λοιπόν, εισβολή από αυτήν που συνέβαινε ιστορικά, αφού τα προστατευτικά φίλτρα του χρόνου και της απόστασης έχουν πια εξαφανιστεί, και η επαφή με το ξένο και το *εξωτικό* είναι απότομη και στιγμιαία. Ούτε όμως αποτελεί αυτή η αμεσότητα της σχέσης μεταξύ *κέντρου* και *περιφέρειας* μόνον αποτέλεσμα της εξάλειψης του χρόνου και της απόστασης στα *χωνευτήρια* των δυτικών πόλεων. Αυτό δεν ισχύει ακριβώς, διότι και στο παρελθόν υπήρχε αυτή η άμεση σχέση, παρά τους περιορισμούς του χρόνου και της απόστασης. Άρα, η μοναδική ιδιαιτερότητα της παραπάνω θέσης είναι ότι «αναγιγνώσκει» την ιστορία από την πλευρά του Πρώτου Κόσμου (ΠΚ) και της αποικιοκρατούσας αρχής, εφόσον η ασφάλεια των ορίων του ιδιαίτερου τόπου, (*home*) στον υπόλοιπο κόσμο, όπου ζει η πλειοψηφία του ανθρώπινου πληθυσμού, έχει από αιώνες διαταραχθεί. Έχουν, δηλαδή, παρέλθει πολλοί αιώνες από το απώτερο ιστορικό παρελθόν κατά το οποίο ο χρόνος και η απόσταση παρείχαν πραγματική προστασία και απομόνωση σε έναν οποιοδήποτε ανθρώπινο πληθυσμό από εξωτερικούς παράγοντες.

Αυτό, φυσικά, δεν αναιρεί το γεγονός μιας πρόσφατης επιτάχυνσης των διεργασιών της παγκοσμιοποίησης και μιας σημαντικής επέκτασης των κοινωνικών σχέσεων στο χώρο. Έγκειται, κυρίως, σε μια αλλαγή στη φύση και στην κατεύθυνση των σχέσεων αυτών: εν μέρει, τουλάχιστο, τώρα και οι *παραδοσιακότερες* χώρες του κέντρου αποτελούν δέκτες αυτού του κεφαλαίου, των επενδύσεων, χρηματιστηριακών συναλλαγών και ασφάλισης από έξω (π.χ. Ιαπωνία, Κορέα, κλπ), ένα άνοιγμα των κοινωνιών αυτών από την αντίθετη κατεύθυνση.

Συνυφασμένα με όλη αυτή την προβληματική είναι και τα εύλογα ερωτήματα σχετικά με την έννοια και την υπόσταση του *τοπικού*. Η ιδέα του ιδιαίτερου τόπου (*home*) άλλαξε δραστικά για τον άνθρωπο των αποικιών (*bell hooks*), αλλά και για τις κοινωνίες που βρίσκονται στην προσπάθεια εθνικής ανεξαρτοποίησης. Ομοίως, ούτε και στη διάρκεια της ιστορίας είχε πάντοτε ο κάθε άνθρωπος έναν ιδιαίτερο χώρο όπου θα μπορούσε να στραφεί για πραγματικό καταφύγιο, ένα χώρο όπου, όχι μόνο ανήκε αλλά και που ο χώρος ανήκε σε αυτόν, και όπου θα μπορούσε να *εντοπίσει* την ταυτότητά του (Toni Morrison, *Beloved*). Οι διεργασίες τις οποίες ονομάζουμε τόσο αβίαστα παγκοσμιοποίηση, από κάθε άλλο παρά παγκόσμια προοπτική έχουν

εξεταστεί. Επίσης, αυτό το νέο αίσθημα του αποπροσανατολισμού και της αποπτίας που συνήθως αποδίδεται στον ΠΚ σε σχέση με την εισβολή κάποιου Άλλου στον αποκλειστικό *μας* χώρο, αποσιωπεί την ύπαρξη κάποιων άλλων Άλλων που ενυπήρχαν στον καθημερινό κόσμο τόσο του ΠΚ όσο και του ΤΚ: για παράδειγμα, του γυναικείου φύλου. Η ύπαρξη εκείνων, οι οποίες παρέμεναν πάντοτε στη σκιά των ανδρών, γεωγραφικά ριζωμένες στον οικιακό ή ιδιαίτερο χώρο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν είναι οι σχέσεις απόστασης (πόσο μάλλον φυσικής απόστασης) εκείνες οι οποίες προσάπτουν την ιδιότητα του προσωπικού σε ένα χώρο, αλλά οι σχέσεις ισχύος. Για το λόγο αυτό, ενώ σε κοινωνίες συνεκτικές που χαρακτηρίζονται από ισχυρό έλεγχο επί των μελών τους οι γυναίκες κατά κανόνα δεν αποτελούσαν παραδοσιακά απειλή για τους άνδρες, στα σύγχρονα αστικά περιβάλλοντα όπου ο κοινωνικός έλεγχος και η διαπροσωπική επιτήρηση διαχέονται ευκολότερα, η γυναίκα αντιπροσωπεύει πολύ μεγαλύτερη απειλή για τον άνδρα στο πλαίσιο του πατριαρχικού συστήματος.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι δεν είναι οι μεταβολές στις σχέσεις εγγύτητας εκείνες οι οποίες διαδραματίζουν τον κεντρικότερο ρόλο στις νέες γεωγραφίες της καθημερινής ζωής, αλλά οι μεταβαλλόμενες κοινωνικές σχέσεις, και μάλιστα η συγκρότηση των σχέσεων ισχύος στο χώρο: η (οι) μεταβαλλόμενη/ες γεωγραφία/ες των (μεταβαλλόμενων) κοινωνικών σχέσεων. Άρα, μια γνωριμία σε βάθος, καθώς και η ερμηνεία και διαπραγμάτευση αυτών των αλλαγών συνεπάγεται διερεύνηση και των δύο σκελών της μεταβολής αυτής: και του περιεχομένου της γεωγραφικής (σχέσεις εγγύτητας, χωρο-χρονική αποστασιοποίηση) αλλά και του περιεχομένου της κοινωνικής (σεξισμός, αποικιακές και μεταποικιακές σχέσεις, ταξική συσσώρευση κεφαλαίου) μεταβολής—σκέλη τα οποία βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

3. Προσωπικές Γεωγραφίες και ο Καθημερινός Χώρος Ζωής (Lifeworld)

Οι εφαρμογές της πολιτισμικής γεωγραφίας και των ανθρωπιστικών μεθοδολογιών στη μελέτη της καθημερινής ζωής είναι λίγες. Αξιοσημείωτες εξαιρέσεις ειδικά στο θέμα αυτό αποτελούν το έργο που έχει παράγει ο David Lowenthal επάνω στις *προσωπικές γεωγραφίες* (personal geographies), οι μελέτες του David Ley επάνω στην καθημερινή εμπειρία της πόλης, η δουλειά του David Seamon, γνωστή ως *μπαλέτα τόπων* (place ballet), καθώς επίσης και οι διάφορες εργασίες που διαπραγματεύονται τον καθημερινό χώρο ζωής, υπό τον όρο lifeworld studies (Seamon, Buttner).

Στο κλασικό άρθρο που εισάγει στην επιστημολογία του ουμανισμού (1961), ο David Lowenthal υποστηρίζει κατ'αρχάς ότι η γεωγραφία παρατηρεί και αναλύει απόψεις του ανθρώπινου περιγύρου (milieu), που αφορούν την κλίμακα και τους τρόπους με τους οποίους ο περίγυρος της καθημερινής ζωής μπορεί να γίνει αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Αναφέρεται στις οικουμενικά αποδεκτές απόψεις της θεώρησης του κόσμου, επισημαίνοντας συγχρόνως ότι δεν υπάρχει γενική συμφωνία επί αυτών, τόσο διότι οι προσωπικοί ορίζοντες του ανθρώπου είναι πεπερασμένοι και απειροελάχιστοι στο πλαίσιο του ευρύτερου περιγύρου του, όσο και διότι οι διαπροσωπικές επαφές και

σχέσεις μεταξύ ανθρώπινων ομάδων οροθετούνται από δομικούς επικοινωνιακούς περιορισμούς (γλώσσα, τεχνολογία, κλπ). Η θεώρηση του κόσμου μεταβάλλεται επίσης και στο χρόνο, τόσο διότι οι ίδιες οι περιβαλλοντικές συνθήκες της ζωής αλλάζουν, όσο και διότι η θεώρηση του κόσμου αναδομείται με κάθε γενιά, εφόσον τροποποιούνται ή ολοκληρωτικά μεταμορφώνονται και οι ανθρώπινοι προβληματισμοί και προσανατολισμοί.

Ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας που ο Lowenthal προσδίδει στον κόσμο (στη θεώρηση του κόσμου, συγκεκριμένα) τον οδηγεί με αυτό τον τρόπο στη διαμόρφωση της ιδέας των *προσωπικών γεωγραφιών* (personal geographies), που ορίζονται ως: *οι διακριτοί προσωπικοί κόσμοι των βιωμάτων, της μάθησης και γνώσης και της φαντασίας, [που] βρίσκονται στη βάση του κόσμου του διαλόγου [ανταλλαγής ιδεών για τον κόσμο]. Η όλη δομή της επικρατούσας εικόνας του κόσμου σχετίζεται με τη ζωή του καθενός μέλους του, και ο καθένας που προσαρτάται σε μια κοινά αποδεκτή άποψη [/θεώρηση] πρέπει να έχει προσωπικά γνωρίσει κάποια από τα συστατικά της στοιχεία --ή έστω να έχει ακούσει για αυτά ή να τα έχει φανταστεί... Αλλά αν ένας τόπος δεν υπήρχε μέσω κάποιων --ή δυνητικά όλων-- των προσωπικών γεωγραφιών, δεν θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα μιας κοινής θεώρησης του κόσμου* (1961). Φυσικά, διαχωρίζει ο Lowenthal μεταξύ προσωπικών και κοινών κόσμων (θεωρήσεων του κόσμου), διότι οι πρώτες είναι πολύ περισσότερο εντοπισμένες και οροθετημένες χωρικά και χρονικά, καθώς επίσης περισσότερο πολυσύνθετες, διαφοροποιημένες και απρόσιτες από τις δεύτερες. Μιλά ακόμη για τη μοναδικότητα των προσωπικών γεωγραφιών, οι οποίες πάντοτε αναφέρονται στον κοινό, *πραγματικό* κόσμο, και οι οποίες, παρότι ιδιοσυγκρατικές, επηρεάζονται πάντοτε άμεσα και έμμεσα από πολιτισμικές και κοινωνικές διαφορές, γλωσσικές ιδιαιτερότητες, υποκειμενικές αντιλήψεις και προσωπικές ιστορίες --εν συντομία, από όλους τους τύπους ανθρώπινης εμπειρίας.

Ο David Seamon στηρίχθηκε στη φαινομενολογία για να διερευνήσει τρία θέματα που άπτονται των γεωγραφιών της καθημερινής ζωής: κίνηση, ανάπαυση και συνάντηση/ επαφή (movement, rest, and encounter) στο χώρο (Johnston, 1986). Η κίνηση σχετίζεται με όλες τις συναλλαγές που λαμβάνουν χώρα στο καθημερινό περιβάλλον (συμπεριφορά), η ανάπαυση με τους συνδέσμους και κάθε είδους δεσμούς μεταξύ ανθρώπων και τόπων (συναισθηματική/ ψυχολογική διάσταση) και η συνάντηση/ επαφή με την παρατήρηση του κόσμου (αντιληπτική διάσταση). Η μεθοδολογία του συμπεριέλαβε τη δημιουργία *ομάδων περιβαλλοντικής εμπειρίας*, συναντήσεων τους και συλλογικών διερευνήσεων των γεωγραφικών βιωμάτων των μελών τους, δηλαδή αποτελούνταν από ανθρώπους που ερχόταν σε τακτική επαφή και αντάλλασσαν τις περιβαλλοντικές τους εμπειρίες (εικ. 2). Στις συζητήσεις αυτές, ο ίδιος ο Seamon προσωπικά κατέγραφε, διασκεύαζε και ανέλυε τα πρακτικά των συναντήσεων. Κατέληξε στην αναγνώριση τριών κοινών θεμάτων σε αυτές τις εμπειρίες μέσα από αυτή την διαδικασία, θέματα τα οποία συντίθενται σε σχήματα που ονομάζει *μπαλέτο τόπων* (place ballet), όρος που περιλαμβάνει *σωματικά μπαλέτα* (body ballet), δηλαδή σύνολα συναρθρωμένων χειρονομιών και κινήσεων που υποστηρίζουν ή αποσκοπούν σε συγκεκριμένους σκοπούς σε συνδυασμό με *χωρο-χρονικές ρουτίνες ή τελετουργίες* (time-space routine), δηλαδή σύνολα

συμπεριφορών που αποτελούν σχήματα συνήθειας και οι οποίες καταλαμβάνουν συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα. Με τον τρόπο αυτό, τα σωματικά μπαλέτα (*body ballets*) και οι χωρο-χρονικές ρουτίνες/ τελετουργίες συναρθρώνονται μέσα σε πλαίσια κατάλληλων υποστηρικτικών φυσικών περιβαλλόντων για να δημιουργήσουν μπαλέτα τόπων (*place ballet*), [που ορίζονται ως] αλληλένδετα σχήματα πολλών τέτοιου είδους τελετουργιών και σωματικών μπαλέτων εδραιωμένων στο χώρο (1979).

Η ευρύτερη αποδοχή της σημασίας αυτών των αλληλένδετων σχημάτων που προτείνει ο Seamon αποτελεί εφαρμογή μιας ουμανιστικής προοπτικής και καταξιώνει τον διάλογο μεταξύ της σχεδιαστικής πλευράς του χώρου και της χρηστικής του πλευράς: *[Μέσω αυτού,] τα άτομα που ανήκουν ... [στον μελετώμενο] χώρο αρχίζουν να ανακαλύπτουν συστατικά [χαρακτηριστικά] του τόπου κατοικίας τους, τα οποία έπαιρναν πριν ως δεδομένα. Αναγνωρίζουν μέσα από τη δική τους εμπειρία την αξία [του όρου] των place ballets, και έτσι επιδιώκουν να τα διατηρήσουν και να τα αναπαράγουν. Συγχρόνως, και τα άτομα τα εξωτερικά προς τους χώρους αυτούς [αναπτύσσουν την ικανότητα να] αναγνωρίζουν εκείνους [τους χώρους] που βρίσκονται κάτω από τη δικαιοδοσία τους και αναλαμβάνουν σχέδια και πολιτικές προστασίας και ενσωμάτωσης της δυναμικής τους σε ευρύτερα περιβαλλοντικά σύνολα* (Seamon, 1979).

Αντίθετα, ο David Ley, στη διερεύνηση της καθημερινής ζωής της πόλης Philadelphia των ΗΠΑ (1974), συνυφαίνει μια ουμανιστική (ιδεαλιστική/ φαινομενολογική) προσέγγιση με μια κοινωνιολογική (διαδραστική κοινωνιολογία), υποστηρίζοντας ότι *σε έναν τέτοιο κοινωνικό κόσμο είναι η καθημερινή προφορική επικοινωνία που ενισχύει την πραγματικότητα του κόσμου και ακόμη διαμορφώνει την εμφάνιση του περιβάλλοντος* (εικ. 3). Μέσω διαπροσωπικής επικοινωνίας, οι κάτοικοι της πόλης δημιουργούν και αναδημιουργούν τα περιβάλλοντά τους. Η συμμετοχική παρατήρηση του Ley σε μια γειτονιά στο κέντρο της πόλης του επέτρεψε να διεισδύσει και να διαπραγματευτεί σε βάθος τη φύση των περιβαλλόντων αυτών, όπως δημιουργείται υπό συνθήκες μεγάλης αβεβαιότητας (εικ. 4). Η μεταφορά που χρησιμοποιεί ο ίδιος με σκοπό να αποδώσει αυτή τη δυναμική προέρχεται από τη ιστορία διάνοιξης νέας γης από τους πρώτους αποίκους (*the frontier*). Κατά αυτόν τον τρόπο, ορισμένοι δρόμοι της πόλης γίνονται αντιληπτοί ως πολύ λιγότερο ασφαλείς από ότι άλλοι για του πεζούς, αποφεύγονται στα πλαίσια των σχημάτων καθημερινής κίνησης, και οι συγκεκριμένες περιοχές οροθετούνται από γκράφιτι που σηματοδοτεί τις επικράτειες συμμοριών του δρόμου. Στη βάση της ευαίσθητης αυτής εθνογραφίας ενός σύγχρονου αστικού κέντρου αλλά και του ευρύτερου προσανατολισμού του προς τη κοινωνική φαινομενολογία του Alfred Schutz, ο David Ley προσπαθεί κατά αυτόν τον τρόπο να συλλάβει τα νοήματα των καθημερινών, τόσο ατομικών όσο και συλλογικών, *lifeworlds* (1983).

Κατά τα πρώτα στάδια ενασχόλησής της με τον ουμανισμό (1974), η Anne Buttmer επεδίωξε την επαναφορά της γεωγραφικής επιστήμης σε θέματα αξιών τα οποία θεωρεί ότι διατρέχουν όλες τις διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής και σκέψης. Ισχυρίζεται σχετικά ότι η ακρίβεια, η τάξη και η αυστηρότητα της θεωρίας που στηρίχθηκε στις θετικιστικές κοινωνικές επιστημολογίες

κόστισαν ακριβά, με αντίτιμο τις αξίες και τα νοήματα του κόσμου της καθημερινότητας και ότι και η μπηχεβιοριστική γεωγραφία δεν απέχει πολύ από την παραπάνω μηχανιστική, θετικό-επιστημονική θεώρηση του κόσμου και του ανθρώπου. Αντίθετα, ένας υπαρξιακά συνειδητοποιημένος γεωγράφος ενδιαφέρεται λιγότερο να εγκαθιδρύσει πνευματικό έλεγχο επι του ανθρώπου μέσω προκατασκευασμένων αναλυτικών μοντέλων από ότι να αντιμετωπίσει ανθρώπους και καταστάσεις μέσα από μια ανοικτή δι-υποκειμενική οπτική. Το ζητούμενο είναι ένας κριτικός στοχασμός επάνω στη ζωή, όπου οι γεωγράφοι θεωρούνται περισσότερο καταρτισμένοι ως προς την απόδοση μιας συνολικής εικόνας της ανθρώπινης εμπειρίας από ότι οι συνάδερφοί τους των πιο εξειδικευμένων κοινωνικών ή άλλων επιστημών του χώρου και άρα περισσότερο ικανοί να διερευνήσουν τη δομική δυναμική της ζωής.

Αργότερα (1976), η Anne Buttmer εισήγαγε μια νέα κατεύθυνση στο γεωγραφικό προσανατολισμό προς την έννοια του *lifeworld*, οριζόμενο ως *το αμάλγαμα κόσμων/ σφαιρών γεγονότων και αξιακών συσχετισμών που απαρτίζουν την προσωπική εμπειρία—και μάλιστα, οι διαστάσεις αυτές των βιωμάτων που προϋπάρχουν της εμπειριστατωμένης ενέργειας, εκείνες [οι οποίες] λαμβάνονται ως δεδομένες, τα αδιαφιλονίκητα νοήματα και οι καθοριστικοί παράγοντες της καθ' ἑξίν συμπεριφοράς*. Η Buttmer απορρίπτει γενικότερα τον θετικισμό ως μέθοδο ανάλυσης της καθημερινής ζωής (*lifeworld*), επειδή αυτός διαχωρίζει μεταξύ παρατηρητή και αντικείμενου μελέτης και κατά συνέπεια αποτυγχάνει στην ολοκληρωμένη αποτίμηση της ανθρώπινης εμπειρίας. Επίσης, απορρίπτει και τον ιδεαλισμό, στη βάση του ισχυρισμού του ότι υπάρχει πραγματικός κόσμος έξω και πέρα από το ενσυνείδητο του ατόμου. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι η φαινομενολογία οδηγεί στην επιστημονική κατανόηση και γνώση και αποτελεί ορθότερη βάση δόμησης του σχεδιασμού, διότι *διαφωτίζει θέματα αξιών που περιβάλλουν τη συνηθισμένη [καθημερινή] ζωή και εκτιμά τους τρόπους επιμόρφωσης [επιπολιτισμού] και κοινωνικοποίησης του ανθρώπου, του οποίου η ζωή διαπλέκεται με πολλά είδη περιβαλλόντων (milieux)*. Κατ' αυτό τον τρόπο, η ανθρωπογεωγραφία, συμβάλλοντας στην κατανόηση των ανθρώπινων πράξεων από την πλευρά εκείνων που τις διεκπεραιώνουν (η εκ των κάτω προσέγγιση), έχει τη δυνατότητα να μεταδώσει αυτή τη γνώση και στο αντικείμενο της μελέτης της, δηλαδή τον άνθρωπο, οδηγώντας τον έτσι στην επίτευξη αυτογνωσίας και πλήρωση των δυνατοτήτων του. Το αποτέλεσμα είναι η εφαρμογή της γεωγραφικής επιστήμης στην καθημερινή ζωή να ενισχύει έτσι την ανθρώπινη ανάπτυξη, χωρίς να την επιβάλλει.

Τέλος, ο Derek Gregory παρότι, αντίθετα από πολλούς σύγχρονους γεωγράφους, δεν απορρίπτει εντελώς τις φαινομενολογικές προσεγγίσεις στη γεωγραφία υπέρ των θετικιστικών, ασκεί κριτική και στις δύο αυτές κατηγορίες προσεγγίσεων. Αναγνωρίζει την αξία και την αναγκαιότητα των ουμανιστικών προοπτικών, τις οποίες όμως δεν θεωρεί ικανοποιητική βάση αφ'εαυτών ούτε και για τη δική τους ανάπτυξη, διότι αγνοούν τους περιορισμούς της κοινωνικής δράσης που αποτελούν πολύ σημαντικό τμήμα της καθημερινότητας των δρόνων υποκειμένων. Γράφει σχετικά ότι: *η γεωγραφία του κόσμου της καθημερινής ζωής πρέπει να οροθετεί τις διασυνδέσεις μεταξύ κοινωνικών τυπολογιών νοήματος και χωρο-χρονικών ρυθμών δράσης και να αποκαλύπτει τις δομές των προθέσεων που βρίσκονται κάτω από αυτές...*

Αλλά ένα μεγάλο μειονέκτημα αποτελεί η περιορισμένη θεώρηση από πλευράς της των κοινωνικών δομών: συγκεκριμένα, αγνοεί τις υλικές επιταγές και συνέπειες της κοινωνικής δράσης και τους εξωτερικούς περιορισμούς που εφαρμόζονται επάνω σε αυτές και προκύπτουν από αυτές. Με την πολιτισμική στροφή της γεωγραφίας (τέλη δεκαετίας 1980, αρχές δεκαετίας 1990), βεβαίως, πολλαπλασιάζονται τα ερευνητικά ερωτήματα και οι επιστημολογικές προσεγγίσεις στο αντικείμενο των γεωγραφιών της καθημερινής ζωής, το οποίο πλέον σήμερα αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα και μεθοδολογία της σύγχρονης ανθρωπογεωγραφικής επιστήμης.

B. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ HUMAN AGENCY ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ, ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

1. Ο Ανθρώπινος Παράγοντας (Human Agency) στη Γεωγραφία

Κατά τις πρώτες δεκαετίες ανάπτυξης των ουμανιστικών προσεγγίσεων στη γεωγραφική επιστήμη, η έννοια και ο όρος human agency (ο άνθρωπος ως δρουν υποκείμενο και παράγοντας αλλαγής) κατείχε κεντρικό και ιδιαίτερα ουσιαστικό ρόλο στην προσπάθεια κατανόησης του νοήματος και της αξίας των γεγονότων της ανθρώπινης ζωής. Τις τελευταίες, όμως, δύο δεκαετίες (και μάλιστα τη δεκαετία του 1990), η ουμανιστική γεωγραφία, και η ίδια η γεωγραφική επιστήμη κατ'επακόλουθο, πέρασαν από ένα ρόλο καθαρά κριτικό των θετικιστικών (και αργότερα στρουχτουραλιστικών) μεθόδων και από έναν απλοϊκό ιδεαλισμό που απέβλεπε μόνο στην αποκάλυψη των προθέσεων πίσω από τις ανθρώπινες πράξεις προς περισσότερο συγκροτημένες και διεξοδικές μεθοδολογίες που καθιστούσαν δυνατή μια πιο οροθετημένη και ανεπτυγμένη θεώρηση του human agency. Αυτή η στροφή επιτελέστηκε μέσα από δύο κυρίως επιστημονικά ρεύματα των καθαρά ουμανιστικών επιστημολογιών.

Το πρώτο ρεύμα χαρακτηρίζεται από μια ενσυνείδητη προσπάθεια σύνδεσης των ουμανιστικών επιστημολογιών με τη θεωρία και μεθοδολογία των ανθρωπιστικών επιστημών (ερμηνευτικές και ιστοριογραφικές μεθοδολογίες, πολιτισμική θεωρία και ιστορικός υλισμός, όπως π.χ. εφαρμόστηκαν στην εικονογραφία του τοπίου), σε στενή σχέση με την ιστορική γεωγραφία και με την όλη ανάπτυξη της πολιτισμικής γεωγραφίας. Το δεύτερο ρεύμα ήταν περισσότερο σκόπιμα θεωρητικό εξ' αρχής, δανειζόμενο από τις φιλοσοφίες των ανθρώπινων και κοινωνικών επιστημών, όπως υπαρξισμό και φαινομενολογία, και προσεγγίσεις όπως της εθνομεθοδολογίας και της συμβολικής διαντίδρασης (interactionism) και στηριζόμενο σε περισσότερο λογικές παρά στατιστικές γενικεύσεις. Μεταξύ των σύγχρονων αντικειμένων ενδιαφέροντος της κατεύθυνσης αυτής, στο πλαίσιο μιας γενικότερης σύνδεσης με την κοινωνική γεωγραφία, συγκαταλέγεται η διαπραγμάτευση του κόσμου της καθημερινής ζωής (lifeworld) και του κόσμου ο οποίος συνήθως εκλαμβάνεται ως δεδομένος (taken-for-granted world). Επιπρόσθετα, συνδέθηκε και με την ιστορική γεωγραφία των κοινωνικών αγώνων και της κοινωνικής πάλης και δέχτηκε σημαντική επίδραση από μια

ουμανιστική παράδοση του ιστορικού υλισμού—συνυφασμένη με την θεωρία της δομοποίησης που εμπνέεται από το γραπτό έργο του Μαρξ.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1980, αυτές οι δύο κατευθύνσεις αρχίζουν να διαπλέκονται με ποικίλους τρόπους, και βασικά μέσα από τη συγκρότηση πολιτισμικής θεωρίας και τη συγκρότηση της *Νέας Πολιτισμικής Γεωγραφίας*, η οποία διαπνέεται σε ένα βαθμό και από προβληματισμούς που προέρχονται από τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Το ενδιαφέρον για δόμηση υψηλής θεωρίας (grand theory) χαλαρώνει και υποκαθίσταται σε αρκετά υψηλό βαθμό από μια πολιτισμική πολυφωνία και πολλαπλές και ανταγωνιζόμενες τοπικές γνώσεις (local knowledges), που όλο και περισσότερο αναγνωρίζονται κοινωνικά και εγκαθίστανται ως κεντρικό αντικείμενο διαπραγμάτευσης στη γεωγραφία. Αυτές οι εξελίξεις, οι οποίες ενισχύουν και συμβαδίζουν με τη λεγόμενη πολιτισμική στροφή της γεωγραφίας, συνδέονται εποικοδομητικά με την παράδοση του ιστορικού υλισμού, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη την αναγνώριση μιας διακριτής ουμανιστικής γεωγραφίας τη δεκαετία του 1990. Ίσως, θα έπρεπε να γίνεται σχετικά λόγος για μια *μετα-ουμανιστική* γεωγραφία, στη βάση και μιας ευδιάκριτης στροφής πολλών από τους υποστηρικτές της προς το μεταμοντερνισμό, τον μετα-αποικισμό και τον μετα-στρουχτουραλισμό. Το τελικό ζητούμενο που ενσαρκώνουν και διεκδικούν όλες αυτές οι τάσεις είναι η προβληματικότητα της έννοιας και της θεώρησης του ανθρώπου ως δρώντος υποκειμένου (του human agency), μιας έννοιας πρωταρχικά κεντρικής στην ουμανιστική αναζήτηση.

Σήμερα, επικρατεί η θέση ότι το αυτόνομο, ουδέτερο και κυρίαρχο ανθρώπινο υποκείμενο στο επίκεντρο της ουμανιστικής αναζήτησης ήταν μια κατασκευή της ιδεολογίας του ουμανισμού η οποία συγκαλύπτει και αποσιωπά τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται και δομούνται τα υποκείμενα, με σκοπό να προωθήσει το υποκείμενο της λευκής φυλής, αρσενικού γένους και αστικής ταξικής προέλευσης ως πρότυπο από το οποίο τα άλλα υποκείμενα θα εμφανίζονταν ως διαφορετικά και αποκλίνοντα. Σήμερα, επίσης, αποτελεί ο ουμανισμός αντικείμενο κριτικής στη βάση της ανθρωποκεντρικότητάς του από μια οικολογική κριτική σκοπιά που προβάλλει την οικοκεντρική προοπτική. Εξάλλου, και στο παρελθόν, στις απαρχές της Αναγέννησης και στα πρώτα στάδια του μοντερνισμού, ο ουμανισμός ταυτιζόταν με μια περισσότερο γεωμετρική και ορθολογική θεώρηση του κόσμου και της γνώσης (Cosgrove, 1989).

Υποδηλώνει, λοιπόν, ο όρος human agency τις δυνατότητες του ανθρώπινου όντος και αποτελεί σημείο κεντρικής αναφοράς στην ουμανιστική γεωγραφία και στον ουμανισμό των κοινωνικών επιστημών γενικότερα. Στα ευρύτερα αυτά πλαίσια έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών και τεράστιων αντιπαραθέσεων, οι σημαντικότερες των οποίων παρατίθενται παρακάτω:

α) Η σχέση μεταξύ παραγόντων γενικότερα και ανθρώπινων παραγόντων. Η μια σχετική άποψη (Cutler et al. 1977) συνίσταται στο ότι ένας παράγοντας (agent) δεν είναι δυνατόν να έχει υποκειμενικότητα καθώς αποτελεί μια οντότητα που καταλαμβάνει τη θέση ενός σημείου λήψης αποφάσεων σε μια κοινωνική σχέση, και ο οποίος αναγνωρίζεται υπό αυτή του την ιδιότητα από άλλους παρόμοιους παράγοντες--όπως το δίκαιο ή τα έθιμα--και άρα δεν είναι

δυνατόν να ενεργεί στη βάση θέλησης και συνείδησης εμπλουτισμένης με την ιδιότητα της εμπειρίας. Αυτή τη θέση καταρρίπτει ο κοινωνιολόγος Anthony Giddens με την επισήμανση ότι ακόμη και οι οντότητες που οι παραπάνω γεωγράφοι θεωρούν ως παράγοντες, για παράδειγμα μια εταιρεία, μια επιχείρηση ή ένα κράτος, λειτουργούν όλες υπό νόμους οι οποίοι πρέπει σε κάθε περίπτωση να ερμηνεύονται και να εφαρμόζονται, καθώς επίσης και να τοποθετούνται, κατά πρώτο λόγο, στα ευρύτερά τους συμφραζόμενα. Άρα, καμία προοπτική και τοποθέτηση που αγνοεί την ελεύθερη βούληση και συνείδηση των ανθρώπινων όντων δεν μπορεί να βρει χρησιμότητα στην κοινωνική θεωρία.

β) Η σχέση μεταξύ προθέσεων και πράξεων. Αν και, παραδοσιακά, η έννοια του human agency ορίστηκε στη βάση μόνον προθέσεων (intentionality), η έννοια του agency, σύμφωνα με τον Giddens, αναφέρεται όχι τόσο στις ανθρώπινες προθέσεις, όσο πρωταρχικά στη δυνατότητα του ανθρώπου να διενεργεί στη βάση προθέσεων. Αυτή η δυνατότητα, υποστηρίζει, συνδέεται λογικά με το συνολικό πλέγμα σχέσεων ισχύος που τη διέπουν. Ένας παράγοντας (agent) παύει να χαρακτηρίζεται από αυτή την ιδιότητα εάν δεν έχει τη δυνατότητα να επιφέρει αλλαγή, δηλαδή αν δεν έχει τη δυνατότητα να ασκήσει ισχύ. Ο Giddens ορθά αναγνωρίζει ότι αυτές οι πρακτικές παρεμβάσεις του ανθρώπου στον περιβάλλοντά του χώρο δεν είναι δυνατό να εξεταστούν έξω από μια ευρύτερη θεωρητική διαπραγμάτευση του δρώντος ατόμου ως εαυτού (acting self). Αναπτύσσει, λοιπόν, ένα διαστρωματωμένο μοντέλο πράξεων, σύμφωνα με το οποίο δεν είναι όλες οι πράξεις σκόπιμες επειδή κατευθύνονται από συγκεκριμένες προθέσεις, είναι όμως σκόπιμες διότι κατευθύνονται από τα δρώντα υποκειμένα μέσω νοητικών διεργασιών (reflexively). Με αυτόν τον τρόπο, όμως, έχει επικριθεί ότι συγκεράζει μεταξύ δρώντος και πράξης ότι μειώνει δηλαδή το agency σε action, και άρα συγκαλύπτει τη διαδικαστική ακεραιότητα του σχήματος *σκέψη--πράξη*. Ως προς το τελευταίο σημείο, επήλθε μια επανόρθωση με τη συμβολή του Gunnar Olsson. Συγκεκριμένα, η θέση του Olsson προωθεί και ενισχύει την ιδιότητα του ανθρώπου αυτού καθ'εαυτού ως παράγοντα, πέραν των δύο αυτών πόλων δράσης, στη βάση αφενός πρόθεσης και αφετέρου συμπεριφοράς ως αντίδρασης.

γ) Η σχέση μεταξύ ανθρώπου ως παράγοντα (δρώντος υποκειμένου) και δομών (agency and structure). Τόσο ο δομολειτουργισμός όσο και ο δομικός μαρξισμός, περιθωριοποιούν τον ανθρώπινο παράγοντα (human agency) στη ροή της ιστορία, εκτός όσον αφορά το ρόλο του ως υποστηρικτή ή φορέα εξωτερικών δομικών καθορισμών, ενώ συστήματα, υποσυστήματα, στοιχεία και δομές παρελαύνουν στη θεωρία ως ανθρώπινα υποκατάστατα. Στη θέση του όρου του agency, θα ήταν ίσως σκοπιμότερο να αναφερόμαστε σε μια «περιοχή αυτο-καθορισμού» (area of self-determination), μια περιοχή η οποία μάλιστα πρακτικά διευρύνεται στις ανθρώπινες κοινωνίες των τελευταίων 150 χρόνων. Το πρόβλημα εδώ έγκειται κυρίως στον βαθιά εγγεγραμμένο και στρωματοποιημένο στη γεωγραφία δυϊσμό μεταξύ agency και structure, τον οποίο προσπαθεί να διορθώσει η structuration theory, αλλά και στην ανάπτυξη μιας ιστορικής, και όχι απλά αξιωματικής, προσέγγισης που να παρακολουθεί τη μεταβαλλόμενη καμπύλη της ιδιότητας του ανθρώπου ως δρώντος υποκειμένου (του human agency) στο χωρο-χρόνο.

Η θεωρία της δομοποίησης (structuration theory), που υποστηρίχθηκε ιδιαίτερα από τον κοινωνικό θεωρητικό από το Cambridge, τον Anthony Giddens, είναι μια προσπάθεια αποκατάστασης της ισορροπίας μεταξύ human agency και social structure, ή ευρύτερα μεταξύ ουμανισμού και μαρξισμού. Από τη μια πλευρά, λαμβάνει υπόψη τις δομές και τα συστήματα στο εσωτερικό των οποίων διεκπεραιώνεται η καθημερινή ζωή, κανόνες κοινωνικών αλληλοσυσχετισμών και αλληλεπιδράσεων οι οποίοι κυρίως μέσα από συγκεκριμένους θεσμούς εφαρμόζονται αλλά και αναπαράγονται, καθώς επίσης και πόρους που ορισμένα ανθρώπινα σύνολα χρησιμοποιούν με σκοπό την άσκηση ισχύος επί άλλων. Αλλά και ο άνθρωπος θεωρείται ότι δεν βρίσκεται παθητικά υπό την επήρεια των κοινωνικών δομών: είναι με τη σειρά του και αυτός παράγοντας συνεπειών και εξελίξεων --με ή χωρίς την πρόθεσή του. Μέσα από το συσχετισμό ατόμου και κοινωνίας (τον οποίο ονομάζει structuration), ο Giddens επιδιώκει την επίλυση των εντάσεων μεταξύ ελεύθερης βούλησης και περιοριστικών αναγκαιοτήτων. Σε αυτή τη επιστημονική θεώρηση κοινωνικών συστημάτων και χωρικών δομών έχουν επίσης συνεισφέρει και άλλοι γεωγράφοι, όπως οι Derek Gregory, Nigel Thrift και Allan Pred, αναλύοντάς τα τόσο ως συνθήκες όσο και ως συνέπειες των πρακτικών που τα συνιστούν στο πλαίσιο της ανθρωπογεωγραφίας. Μάλιστα, ο Giddens συνέδεσε ερμηνευτικά το έργο του επάνω στη structuration theory με τη χρονο-γεωγραφική θεωρία του Hagerstrand, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο και το σύνδεσμο μεταξύ ανθρωπογεωγραφίας και κοινωνικής θεωρίας.

Όλες οι παραπάνω αντιπαραθέσεις διαπλέκονται με το διάλογο επάνω στο θέμα της συγκρότησης του ανθρώπινου παράγοντα. Συγκεκριμένα, σε ολόκληρο το φάσμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, με την αναίρεση των συνολικών αφηγήσεων, έχουν πρόσφατα εδραιωθεί οι τάσεις μετατόπισης ή/ και αποκέντρωσης (decentering) του αυτόνομου υποκειμένου --παραδοσιακά, κεντρικού σημείου αναφοράς στην ουμανιστική γεωγραφία. Η κριτική αυτή αρθρώθηκε κυρίως από τον μετα-στρουχτουραλισμό και την ψυχαναλυτική θεωρία και περιστρέφεται γύρω από την αναγκαιότητα αναγνώρισης πολλαπλών και ανταγωνιζόμενων θέσεων--υποκειμένων, έτσι ώστε οι υποκειμενικότητες να συγκροτούνται στο σημείο επαφής διαφόρων επιστημονικών λόγων (discourses). Οι ιδέες αυτές, όπως διαπλέκονται και με τα τρία προαναφερθέντα ρεύματα σχετικής προβληματικής, είχαν τεράστιο αντίκτυπο και συνέπειες: στη φεμινιστική γεωγραφία, στις μετα-αποικιστικές σπουδές (κατάρριψη της εθνοκεντρικότητας και της ευρωκεντρικότητας με τις έννοιες της πολυπολιτισμικότητας, υβριδικότητας, ετερότητας, κ.α.), στον μετα-μαρξισμό (κατάρριψη της κυριαρχίας της ιδέας της κοινωνικής αποξένωσης με την μετατόπιση της κοινωνικής διαπάλης και κατά μήκος αξόνων που δεν έχουν κατά αποκλειστικότητα χαρακτήρα ταξικό), και φυσικά στη νέα πολιτισμική γεωγραφία με την επισήμανση της πολυπλοκότητας στη δόμηση των διαφόρων ταυτοτήτων και του ανθρώπινου παράγοντα, κλπ.

2. Οι Διαστάσεις του Χώρου και Τόπου στη Γεωγραφία της Καθημερινότητας και η Αίσθηση του Τόπου (Sense of Place)

Μία από τις σημαντικότερες ερευνητικές περιοχές της σύγχρονης γεωγραφίας, η οποία εμπνέεται κυρίως από τη φαινομενολογική προσέγγιση και την ενσαρκώνει στις εφαρμογές της στον κλάδο αυτό, είναι η μελέτη των εννοιών του χώρου και του τόπου, καθώς επίσης και της αίσθησης του τόπου (*sense of place*), όπως αυτές διαπραγματεύονται τους δεσμούς μεταξύ ανθρώπων, μεμονωμένα ή σε ομάδες, και τόπων. Η χαρακτηριστική ενασχόληση των γεωγράφων με τις έννοιες αυτές έχει αποτελέσει, σύμφωνα με τον Tuan (1976), ένα από τα κύρια ζητήματα της ουμανιστικής γεωγραφίας, τη μετατροπή του απλού και αδιαφοροποίητου χώρου σε έντονα ανθρώπινο τόπο. Τις διεργασίες αυτές διαπραγματεύθηκε σε ένα έργο ζωής ο Yi-Fu Tuan, μεταξύ άλλων και ως πλέγματα ανθρώπινων σχέσεων με τους χώρους ζωής υπό τον όρο *τοποφιλία*, η οποία συμπεριλαμβάνει όλους τους ενεργούς δεσμούς του ανθρώπου με το υλικό του περιβάλλον (1974).

Η κλασικότερη ίσως εργασία του Yi-Fu Tuan επάνω στις έννοιες του χώρου και του τόπου, τόσο θεωρητικά όσο και μέσα από εφαρμογές σε όλες τις περιοχές, κλίμακες και διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής διαχρονικά, και η οποία συνετέλεσε ουσιαστικά στη συγκρότηση μιας θεωρητικής βάσης στη μετέπειτα μελέτη της αίσθησης του τόπου (*sense of place*), εντοπίζεται στο σύγγραμμα Space and Place: The Perspective of Experience (1977), όπου γράφει: *Στην ανθρώπινη εμπειρία, το νόημα του χώρου συχνά ταυτίζεται με αυτό του τόπου. Ο χώρος είναι περισσότερο αφηρημένος από τον τόπο. Αυτό που αρχίζει ως αδιαφοροποίητος χώρος μετατρέπεται σε τόπο καθώς το γνωρίζουμε όλο και καλύτερα και του αποδίδουμε αξία... Οι ιδέες του χώρου και του τόπου απαιτούν η μια την ύπαρξη της άλλης για τον ορισμό τους... Ο χώρος είναι ελευθερία, ο τόπος ασφάλεια: είμαστε συνδεδεμένοι με τον ένα, αλλά επιθυμούμε τον άλλο. Από την ασφάλεια και σταθερότητα του τόπου, αντιλαμβανόμαστε την ανοιχτοσύνη, την ελευθερία και την απειλή του χώρου, και αντίστροφα.... Επιπλέον, αν θεωρήσουμε το χώρο ως αυτό [το πλαίσιο] που επιτρέπει την κίνηση, τότε ο τόπος είναι στάση. Κάθε στάση στην κίνηση παρέχει τη δυνατότητα σε μια θέση να μεταμορφωθεί σε τόπο.*

Άρα, λοιπόν, σύμφωνα με τον Tuan, τόπος είναι ένα κέντρο συναισθανόμενης αξίας (*a center of felt value*). Ο κάθε άνθρωπος μέσα από τη καθημερινή ζωή δημιουργεί (συλλέγει) τόπους, και με αυτό τον τρόπο επενδύει με προσωπική αξία ένα τμήμα του περιβάλλοντός του ως μοναδικό και αξιομνημόνευτο. Αυτό, υποστηρίζει ο Tuan, επιτυγχάνεται μέσα από την εμπειρία της ζωής: μέσα από τα βιώματα διαμορφώνεται μια πιο ολοκληρωμένη αίσθηση του τόπου, η προσωπική και αποκλειστική αίσθηση του τόπου --και μάλιστα είναι τόσο περισσότερο ολοκληρωμένη όσο περισσότερο ολοκληρωμένα είναι τα βιώματα. Γενικά, όπως ισχυρίστηκαν και πολλοί άλλοι πολιτισμικοί και ουμανιστές γεωγράφοι, η αίσθηση ενός τόπου διαμορφώνεται στη βάση πληθώρας παραγόντων, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν πάντοτε να μετρηθούν με ποσοτικές μεθόδους (ούτε καν ποιοτικές), αλλά οι οποίοι ακριβώς συνθέτουν τη συνολικότητα, την ασάφεια και τη πολυπλοκότητα της ανθρώπινης πραγματικότητας --μιας πραγματικότητας που δεν είναι δυνατόν να αποδοθεί και να κατανοηθεί πλήρως ούτε με μαθηματικές γλώσσες, ούτε και με νόμους, μοντέλα και γενικευτικές θεωρίες.

Παρατίθενται, παρακάτω, ενδεικτικά οι σημαντικότερες θεματικές κατευθύνσεις στην κατά παράδοση γεωγραφική μελέτη του τόπου και της αίσθησης του τόπου:

α) Αναζήτηση και προσπάθεια κατανόησης της ουσίας ενός τόπου (και όχι απλά των μεμονωμένων στοιχείων του), κατά την οποία ο τόπος αποτιμάται ορθότερα στην ολότητά του, είτε μέσα από την ανθρώπινη εμπειρία, είτε μέσα από επιστημονική μελέτη. Ερωτήματα που απασχολούν τέτοιου είδους μελέτες είναι, π.χ.: Τι είδους τόπος είναι αυτός; Τι νοήματα και αξίες εμπεριέχει, ποια η γενικότερη αίσθηση που προκαλεί, και πώς μεταβάλλονται αυτά από άνθρωπο σε άνθρωπο ή από πολιτισμικό σύστημα σε πολιτισμικό σύστημα;

β) Ανθρωποκεντρισμός της έννοιας του τόπου: ο τόπος νοείται ως εννοιολογικό κέντρο, ως κέντρο αναφοράς τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο και ως σκόπιμη ανθρώπινη δημιουργία στη βάση συγκεκριμένων βιωμάτων και νοητικών διεργασιών.

γ) Η συγκρότηση τόπων, η αντίληψη και χρήση τους, καθώς και οι κάθε είδους σχέσεις των ανθρώπων με αυτούς διεκπεραιώνονται σε ποικιλία κλιμάκων.

δ) Συνάρτηση του νοήματος και της σημασίας τόπων και ανθρώπινου κύκλου ζωής. Ο πρώτος τόπος είναι η μητέρα. Με την πάροδο των χρόνων και την ηλικία ο άνθρωπος μαθαίνει να εντάσσει τα βιώματά του τα σχετικά με τους τόπους σε ευρύτερα και πολυπλοκότερα εννοιολογικά σχήματα. Η αντίληψη του τόπου γίνεται πιο σταθερή, συγκροτημένη και πολυεπίπεδη. Η αίσθηση συγκεκριμένων τόπων καθίσταται περισσότερο συγκεκριμένη και γεωγραφική και, με τη σταθερή προσάρτηση συναισθημάτων και σχετικής γνώσης, εμπλουτίζεται με βαθύτερα νοήματα και αξίες.

ε) Η αίσθηση και η αντίληψη του χρόνου επηρεάζουν ουσιαστικά και οργανικά την αίσθηση του τόπου: κάθε γενιά αναδημιουργεί τις γεωγραφίες τόπων, όχι μόνον διότι η *πραγματικότητα* δεν είναι σταθερή, αλλά και διότι οι ανθρώπινες σκοπιμότητες, οι ιδεολογικοί, ηθικοί και φιλοσοφικοί προσανατολισμοί και κάθε είδους προβληματισμοί μεταβάλλονται στο χρόνο.

στ) Οι κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές σχέσεις μετατρέπονται σε χωρικές σχέσεις και το αντίθετο. Σωστότερα, συγκροτούνται στο χώρο, ο οποίος αποτελεί αδιάσπαστη διάστασή τους μαζί με το χρόνο και προφανώς και κάθε άλλη διάσταση του ανθρώπινου κόσμου. Η αστική γεωγραφία παρέχει πολλά σχετικά παραδείγματα από την καθημερινή ζωή κοινωνικών ομάδων και υπο-ομάδων μέσα στον αστικό ιστό διαχρονικά: γκέτο, φυλετικός αποκλεισμός ή εγκλεισμός, διεκδίκηση του σύγχρονου αστικού χώρου από συμμορίες του δρόμου ή γκράφιτι, μορφολογική τομεοποίηση μεσαιωνικής πόλης, σύγχρονη αστική μορφολογία.

Οι γεωγράφοι όρισαν στο παρελθόν τον τόπο γενικευτικά ως τμήμα του γεωγραφικού χώρου που καταλαμβάνεται από τον άνθρωπο ή κάποιο αντικείμενο/ φαινόμενο/ σχέση/ χαρακτηριστικό. Σε μια περισσότερο συγκροτημένη και οργανωμένη ανάλυση του τόπου, ο John Agnew του αναγνωρίζει τρία βασικά στοιχεία: 1) Γεωγραφικό σημείο (locale): τα περιβάλλοντα (settings) στα οποία συγκροτούνται οι κοινωνικές σχέσεις (είτε άτυπα είτε θεσμοθετημένα), 2) Γεωγραφική θέση (location): η γεωγραφική έκταση που εμπεριέχει περιβάλλοντα κοινωνικής αλληλόδρασης, όπως αυτά ορίζονται μέσα από κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες που λαμβάνουν

χώρα σε ευρύτερη κλίμακα, και 3) Αίσθηση του τόπου, δηλαδή η τοπική *δομή συναισθημάτων* (structure of feeling). Ο τόπος, ως γνωστό, και ειδικότερα η αίσθηση του τόπου, ήταν μια από τις πρωταρχικές δομικές έννοιες της ουμανιστικής γεωγραφίας κατά τη δεκαετία του 1970, στην επιδίωξή της να αυτο-διαχωριστεί ως γεωγραφική προσέγγιση και μάλιστα σε αντιδιαστολή προς το θετικισμό. Κατά την περίοδο αυτή συνδέθηκε με τη φαινομενολογική προοπτική των Relph (1976), Tuan (1977), Sopher, Porteous, Meinig κ.α. φιλοσοφική προοπτική που διατηρήθηκε και επαυξήθηκε και στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Κατά τη δεκαετία του 1980, όμως, το αυξανόμενο γεωγραφικό ενδιαφέρον για την έννοια του τόπου επεκτάθηκε και εκτός ουμανισμού. Πολιτικοί και οικονομικοί γεωγράφοι, όπως η Doreen Massey, επεδίωξαν να θεωρητικοποιήσουν τον τόπο στη βάση ιδιοτήτων διακρίτοτητας (specificity) στα πλαίσια συνολικότερων σχημάτων. Ιστορικοί γεωγράφοι, όπως ο Allan Pred, με σημείο αναφοράς τον Giddens, διαπραγματεύτηκαν τον τόπο στο πλαίσιο διεργασιών του structuration (:συσχετισμός κοινωνίας--ατόμου), εξίσου συγκροτούμενο από κοινωνικές πρακτικές, και συγκροτούντα τις πρακτικές αυτές. Οι Agnew (1987) και Johnston (1991) επιχειρηματολόγησαν, επίσης, υπέρ της θεμελιακής σπουδαιότητας του τόπου και στην πολιτική γεωγραφία. Ο Nicholas Entrikin (1991) επεχείρησε να μεσολαβήσει ώστε να συγκεράσει μεταξύ διαφόρων εννοιολογικών διαπραγματεύσεων του τόπου, υποστηρίζοντας ότι *η προσπάθεια να κατανοήσουμε τον τόπο, έτσι ώστε να συλλάβουμε την αίσθηση της ολότητάς του και της ιδιοσυγκρατικότητάς του η οποία πάντα στηρίζεται στη συγκρότησή του στα συμφραζόμενά του, έγκειται στην τοποθέτησή μας σε μια θέση ανάμεσα στον αντικειμενικό πόλο της επιστημονικής θεωρητικοποίησης και στον υποκειμενικό πόλο της κατανόησης με εμπάθεια.*

Στη συνέχεια, τίθεται εύλογα και το ερώτημα της χαρτογράφησης της ανθρώπινης εμπειρίας του τόπου. Αυτό το εγχείρημα συνήθως επιτυγχάνεται με τη βοήθεια νοητικών χαρτών, οι οποίοι απεικονίζουν ανθρώπινες αντιλήψεις και θεωρήσεις του χώρου και του τόπου, είτε αθροιστικά (γενικεύουν μικρό αριθμό πληροφοριών για συγκεκριμένους τόπους και στοχεύουν στην αναπαράσταση κυρίως περιφερειακών ταυτοτήτων σε μικρές γεωγραφικές κλίμακες, αποκαλύπτοντας συγχρόνως και πολλά στοιχεία σχετικά με την ταυτότητα του κατασκευαστή τους), είτε μεμονωμένα και ατομικά (π.χ. οι παιδικοί χάρτες, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικοί ως προς τη σχέση των παιδιών με τους τόπους της καθημερινής τους ζωής). Είναι βέβαια σημαντικό στη γεωγραφική δόμηση γνώσης και την προσπάθεια κατανόησης των καθημερινών περιβαλλόντων ζωής να λαμβάνονται υπόψη όλοι οι παράγοντες οι οποίοι με οποιοδήποτε τρόπο υπεισέρχονται και συμβάλλουν στη δομή και στη δυναμική των περιβαλλόντων αυτών--πράγμα που σε μεγάλο βαθμό αδυνατούν να επιτύχουν σχηματικές και γενικευτικές απεικονίσεις τους, όπως αυτές των νοητικών χαρτών.

Παρόλα αυτά, οι συμβατικοί και νοητικοί χάρτες είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν και με λιγότερο συμβατικούς τρόπους. Συνεισφέρουν και στη διερεύνηση γεωγραφικών ερωτημάτων που άπτονται της σύγχρονης καθημερινότητας, των διαφοροποιήσεών της στο χώρο και των μεταβολών

της στο χρόνο, ομαδοποιώντας ακόμη και καθαρά ποιοτικά στοιχεία: π.χ. Ποια η επίδραση της γεωγραφικής (οριζόντιας) κινητικότητας στην ανθρώπινη αίσθηση του τόπου; Αποδυναμώνεται με αυτό τον τρόπο ο σύνδεσμος του ταξιδιώτη με το χώρο; Συμβολίζει η σύγχρονη οικογενειακή εστία τίποτα περισσότερο από κέντρο διερχομένων; Άλλα παρόμοια ζητήματα προς διερεύνηση είναι η διάσπαση της παραδοσιακής συνεκτικότητας της φυσικής γειτονιάς, ή θέματα περιβαλλοντικής ηθικής και διατήρησης παραδοσιακών πλαισίων ζωής. Καθώς, όμως, με τη συμπίεση του χωρο-χρόνου τα γεωγραφικά σύνορα και όρια χάνουν μέρος της ισχύος και των παλιότερων ρόλων τους στις μέρες μας (διαχωριστικός, αμυντικός, επικοινωνιακός και λοιποί ρόλοι), παρατηρείται και το ακριβώς αντίστροφο: μια έντονη τάση επιστροφής στα παλιότερα και ασφαλέστερα πλαίσια αναφοράς (στον ιδιαίτερο τόπο, στην οικογένεια, στις ρίζες, στη γειτονιά, την κοινότητα, τη θρησκεία κλπ): αντίρροπες τάσεις, που έχουν ως αποτέλεσμα και μια σημαντική υποκατάσταση της πολιτισμικής ποικιλότητας σε παγκόσμιο επίπεδο από αύξουσα πολιτισμική ποικιλότητα σε τοπικό επίπεδο, στο εσωτερικό των κοινωνικών ομάδων.

Συνοπτικά, η αίσθηση ενός τόπου (sense of place) αναφέρεται α) στον εγγενή χαρακτήρα του συγκεκριμένου τόπου ή/ και β) στους ανθρώπινους δεσμούς με αυτόν. Αυτές είναι δύο ευδιάκριτες μεν οπτικές γωνίες, οι οποίες όμως κατά κανόνα συνάπτονται στην πράξη. Από τη μια πλευρά, ορισμένοι τόποι θεωρούνται ιδιαίτεροι και αξιομνημόνευτοι λόγω των μοναδικών φυσικών τους χαρακτηριστικών ή της *απεικονισιμότητάς* τους (imageability), ή επίσης στη βάση κάποιου συσχετισμού τους με σημαντικά γεγονότα, πραγματικά ή φανταστικά. Έτσι, για παράδειγμα, τόποι όπως το Chernobyl, το Grand Canyon, ο Παρθενώνας, η Ιερουσαλήμ, θεωρείται ότι φέρουν και δημιουργούν ισχυρή αίσθηση σε ένα μεγάλο τμήμα της σύγχρονης ανθρωπότητας, διότι ενσαρκώνουν νοήματα ή αξίες με ιδιαίτερο εννοιολογικό βάρος για μεγάλο αριθμό ανθρώπων, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η πλειονότητα δεν είχε ποτέ άμεση και προσωπική εμπειρία των τόπων αυτών.

Όσον αφορά τη δεύτερη έννοια του όρου, τη συναισθηματική του διάσταση, στην καθημερινή τους ζωή άτομα και ομάδες αναπτύσσουν στενούς συνδέσμους με αριθμό τόπων μέσα από το βίωμα, τη μνήμη και την πρόθεση. Προφανώς, από τους περισσότερο συναισθηματικά φορτισμένους χωρικούς δεσμούς είναι εκείνοι οι οποίοι αναπτύσσονται με τον οικιακό και τον ιδιαίτερο χώρο (home), όπου, πάνω από όλα, κάποιος αισθάνεται *σαν στον τόπο του* (in place), ως αναπόσπαστο τμήμα του τόπου αυτού, και όπου ο συγκεκριμένος τόπος οικειοποιείται και προσωποποιείται. Κατά κανόνα, οι ανθρώπινες κοινωνίες τείνουν να ενσαρκώνουν τα νοήματα αυτά και στην μορφολογία των τόπων, στο τοπίο τους, προσδίνοντας φυσική έκφραση στους συλλογικούς τους δεσμούς με τους τόπους τους μέσα από τη δόμηση συμβολικών κατασκευών (εκκλησιών, μνημείων, κλπ) ή άλλων πολιτισμικών σημείων στο χώρο και επανδρώνοντας την οπτική και πολιτισμική τους διακριτικότητα και χωρο-χρονική ταυτότητα.

Και στις δύο εννοιολογικές περιπτώσεις, πάντως, οι αντικειμενικότερες διαστάσεις τόπων συνυπάρχουν με υποκειμενικότερες διαστάσεις των εμπειριών (είτε άμεσων, είτε έμμεσων) των τόπων αυτών, και έτσι προκύπτει

η χαρακτηριστική *ενδιαμεσότητα του τόπου* (betweenness of place) που αναλύει ο Nicholas Entrikin (1991). Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, η συνειδητή προσπάθεια δημιουργίας και προβολής εικόνων τόπων και τοπίων έχει αποτελέσει διακριτικό χαρακτηριστικό της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής και του σχεδιασμού χώρων κατανάλωσης. Η οποιαδήποτε συμβολική αξία και αυθεντικότητα πρώην χώρων παραγωγής τονίζεται ως πολιτισμική παρακαταθήκη και, μέσα από τη συντήρηση των φυσικών τους μορφών, έχει χρησιμοποιηθεί κατά περίπτωση με σκοπό την προώθηση εναλλακτικών αστικών χρήσεων (ανάκτηση αστικών περιοχών, gentrification), ενώ νέοι *τόποι* συχνά σχεδιάζονται και κατασκευάζονται στη βάση αναφορών προς άλλους γεωγραφικούς τόπους οι οποίοι φέρουν ευρύτερα καταξιωμένα νοήματα, με σκοπό πάντα την επαύξηση της δικής τους τοπικής ταυτότητας (π.χ. Disneylands, καζίνα, waterworlds, κλπ) (Ley 1989).

Σύμφωνα με τον Edward Relph, ουμανιστή γεωγράφο, η αίσθηση του τόπου αποτελεί βασικό στοιχείο του κόσμου που συνήθως εκλαμβάνεται ως δεδομένος, του κόσμου του καθημερινότητας. Μάλιστα, η δουλειά του Relph καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το αξίωμα ότι *ο τόπος είναι αδιάσπαστη και προσδιοριστική διάσταση του μεγαλύτερου μέρους της ανθρώπινης ύπαρξης στον κόσμο ... αποτελεί πηγή ασφάλειας και ταυτότητας για το μεμονωμένο άτομο και για τις ανθρώπινες ομάδες. Μεγάλη σημασία έχουν τα μέσα με τα οποία βιώνονται, δημιουργούνται και συντηρούνται σημαντικοί τόποι ώστε να μην χαθούν. Επιπλέον, υπάρχουν πολλά σημεία που συντείνουν στο ότι αυτά ακριβώς τα μέσα εξαφανίζονται [σήμερα] και ότι η κυριαρχούσα τάση είναι [σήμερα] η ατοπία (placelessness) --η χαλάρωση της διακριτότητας και της διαφορετικότητας στην εμπειρία των τόπων--* (Place and Placelessness, 1976). Υπάρχει, φυσικά, ένα πρόβλημα που δεν απασχολεί τον Relph σε αυτό το σύγγραμμα, το ότι, εάν η αίσθηση του τόπου είναι στοιχείο του καθαρού ανθρώπινου ενσυνείδητου, τότε πώς είναι δυνατό να αντικατασταθεί από παντελή έλλειψη συνδέσμου με τον τόπο, συνέπεια της μεταβαλλόμενης σύγχρονης ανθρώπινης παρέμβασης στο χώρο; Είναι σαφές ότι ο Relph πιστεύει ότι η αίσθηση του τόπου μπορεί να δημιουργηθεί, ή τουλάχιστο να ενισχυθεί με τον κατάλληλο σχεδιασμό του τοπίου (ή αντίθετα με την απουσία τοπικού σχεδιασμού), ώστε να αποσοβηθεί η αίσθηση έλλειψης αυθεντικότητας στα τοπία του βιομηχανισμού και του όψιμου καπιταλισμού, επιτρέποντας έτσι στα μεμονωμένα άτομα και στις κοινωνικές ομάδες να δημιουργήσουν τους ιδιαίτερους τους τόπους και να προσδώσουν σε αυτούς αυθεντικότητα και νόημα τροποποιώντας τους και κατοικώντας τους.

Οι σχέσεις τέτοιου τύπου απόψεων, σαφώς εστιασμένων στην ουμανιστική παράδοση, με τις σχεδιαστικές προσεγγίσεις του τοπίου ή ακόμη και τους νοητικούς χάρτες του μπηχεβιοριστικού και θετικιστικού προτύπου διαγράφονται ισχυροί. Οι τελευταίοι αντλούν την έμπνευσή τους από πηγές όπως το κλασσικό έργο του αρχιτέκτονα τοπίου Kevin Lynch (The Image of the City, 1960) και τη συγκρότηση εικόνων ή μελέτες απεικονισσιμότητας γενικότερα (Downs and Stea, 1977). Ενώ τέτοιου είδους εμπειρικές ή μπηχεβιοριστικές αναζητήσεις αποκομίζουν τα στοιχεία τους με τη βοήθεια ερωτηματολογίων και παρεμφερών μεθοδολογιών επιτόπιας έρευνας και τα επεξεργάζονται κατόπιν στατιστικά, οι ουμανιστικές προοπτικές ακολουθούν κυρίως μεθοδολογικές προσεγγίσεις χωρίς υποθέσεις εργασίας ή στηρίζονται

στην ανάλυση κειμένων, τα οποία διαφέρουν και ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ τους. Μια τέτοιου είδους εφαρμογή αποτελεί η ανάλυση και ο σχεδιασμός του τοπίου ως αποθήκη νοήματος για τον άνθρωπο. Λογοτεχνικές πηγές έχουν γενικά χρησιμοποιηθεί πολύ ως προοπτική κάθε είδους ανθρώπινης εμπειρίας του κόσμου. Σύμφωνα με τον Tuan, η λογοτεχνία παρέχει στον ουμανιστή γεωγράφο βοήθεια με τρεις τρόπους στο έργο του: α) ως ένα νοητικό πείραμα, το οποίο αποκαλύπτει και διαπραγματεύεται διακριτούς τύπους ανθρώπινης εμπειρίας, β) ως ανθρώπινο κατασκευάσμα, που υλοποιεί τις πολιτισμικές αντιλήψεις ενός κοινωνικού περιβάλλοντος, και γ) ως μοντέλο γεωγραφικής σύνθεσης και συγγραφής. Σύμφωνα με τον Pocock, η ουσία της λογοτεχνίας έγκειται εν μέρει στην αποκάλυψη του οικουμενικού ενώ εμφανίζεται να ενδιαφέρεται μόνο για το συγκεκριμένο και μερικό, και γενικά η λογοτεχνία όπως και όλες οι μορφές τέχνης αποτελεί έκφραση ανθρώπων με ιδιαίτερα οξυμένη και ευαίσθητη αντίληψη των περιστάσεων της σύγχρονης ζωής --των καλλιτεχνών.

Η δεύτερη εννοιολογική διάσταση του όρου αίσθηση του τόπου (sense of place) αναφέρεται στους συναισθηματικούς δεσμούς των ανθρώπων ή ομάδων με τους ιθαγενείς ή επίκτητους ιδιαίτερους τόπους τους, συμπεριλαμβανόμενων και των οικιακών τους χώρων (Duncan, 1982). Δεν είναι όμως μόνον οι οικιακοί χώροι εκείνοι στους οποίους προσάπτονται τέτοιου είδους νοήματα. Για το μεγαλύτερο τμήμα της σύγχρονης ανθρωπότητας, χώροι μεγάλων γεωγραφικών διαστάσεων δομούνται συχνά ως χώροι καθημερινής ζωής (lifeworlds), διότι, όπως ισχυρίζεται ο Robert Sack, *ο χώρος είναι ένα αναγκαίο πλαίσιο σε όλες τις μορφές σκέψης* (1980b). Σε μια επισκόπηση των θεωρήσεων του χώρου στην κοινωνική σκέψη, ο Sack κατηγοριοποιεί τους τύπους/ μορφές σκέψης σε ένα δισδιάστατο σχήμα: η μια διάσταση αποδίδεται ως άξονας που παριστά τη σχέση υποκειμενικού-αντικειμενικού (τόσο όσον αφορά το αντικείμενο μελέτης όσο και τη μέθοδο ανάλυσης), και η άλλη διάσταση είναι ο άξονας χώρου/ ουσίας: στο ένα άκρο του η έμφαση βρίσκεται στις χωρικές μορφές και μόνον, ενώ στο άλλο στα φαινόμενα όπως μελετώνται σε α-χωρικά συμφραζόμενα (εικ. 5). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κατόπιν διακρίνει δύο κυρίαρχους τρόπους σκέψης:

1. Τον πρώτο τρόπο σκέψης χαρακτηρίζουν πολύπλοκοι και κατακερματισμένοι τύποι σκέψης, χαρακτηριστικοί των τεχνών, των κοινωνικών και των φυσικών επιστημών, οι οποίοι αφαιρούν τα φαινόμενα από τα συμφραζόμενά τους χρησιμοποιώντας σύμβολα για την αναπαράστασή τους, με αποτέλεσμα αυτά να αποκτούν τη μορφή περισσότερο μερών παρά ολότητων. Δεν είναι αναγκαστικά ούτε θετικιστικοί ούτε μπηχεβιοριστικοί. Ο Sack εφαρμόζει αυτές τις απόψεις του στην ανάλυση του ονείρου και έργων τέχνης, και καταλήγει σχετικά: *το εάν είναι δυνατόν να υπάρξει ή όχι μια επιστήμη υποκειμενικών θεωρήσεων του χώρου είναι ένα σημείο στο οποίο δεν θα υπεισέρθουμε, αλλά το να εγκαταλείψουμε την προσπάθεια [αυτή] χωρίς να προσφέρουμε μια εναλλακτική στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς δείχνει την απόγνωση στην επιδίωξη της γνώσης* (1980b).

2. Τον δεύτερο τρόπο σκέψης ενσαρκώνουν απλοί και συγχωνευμένοι τύποι σκέψης, οι οποίοι όμως ούτε είναι αφηρημένοι, ούτε εξειδικευμένοι, ούτε απαιτούν χρήση συμβόλων. Εδώ, αναλύει την παιδική θεώρηση του χώρου, την κοινή ενήλικη άποψη του χώρου μέσα από την πράξη και το χώρο όπως αναπαρίσταται μέσα από το μύθο και τη μαγεία, και κατόπιν προχωρεί σε μια ανίχνευση της σύνθεσης των διαφόρων αυτών τύπων σε διαφορετικές κοινωνίες. Το έργο του έχει εμφανώς ουμανιστικό υπόβαθρο. Ο σκοπός διαγράφεται επίσης σαφής: *επειδή οι πράξεις μας στη γη υποκινούνται από τις θεωρήσεις που έχουμε για τον κόσμο, μια ανάλυση των νοημάτων του γεωγραφικού χώρου σε διάφορους τύπους σκέψης θα διευκολύνει την ερμηνευτική μας προσπάθεια της πραγματικής συμπεριφοράς στο χώρο* (1980a). Και εφόσον και η θεώρηση και η χρήση του γεωγραφικού χώρου συντελούνται με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικές εποχές και διαφορετικά πολιτισμικά σύνολα, συνεπάγεται ότι και η ερμηνεία της συμπεριφοράς ορίζεται στο χώρο και στο χρόνο.

Με την αίσθηση και αντίληψη του τόπου και με τη δόμηση του ανθρωπογενούς χώρου από μεμονωμένα άτομα ή ομάδες είναι συνυφασμένη και η ιδέα της εδαφικότητας (territoriality). Ένας κοινώς αποδεκτός ορισμός της προσεγγίζει αυτόν της αίσθησης του τόπου (sense of place), ως εξής: πρόκειται για τη θεωρία σύμφωνα με την οποία ζώα, άνθρωποι και ανθρώπινες ομάδες υπερασπίζονται αλλά και ταυτίζονται με εδαφικές επικράτειες ποικίλης έκτασης (Seamon 1979). Κατ' άλλους, ο όρος της εδαφικότητας είναι πολύ περισσότερο συγκεκριμένος και περιεκτικός, και μάλιστα, έτσι θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως δομή (deep structure). Για τους γεωγράφους και πολλούς άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, η αναγνώριση της σημασίας της εδαφικότητας στα θηλαστικά προέκυψε με τη δημοσιότητα που απέσπασε η ηθολογική εργασία του ανθρωπολόγου Robert Ardrey (1969) The Territorial Imperative (Η Εδαφική Επιταγή), σύμφωνα με τον οποίο, *η έννοια της εδαφικότητας ως γενετικά καθορισμένος τύπος συμπεριφοράς σε πολλά είδη καθίσταται σήμερα αδιαμφισβήτητη αποδεκτός στις βιολογικές επιστήμες*.

Το ανθρώπινο είδος αποτυπώνει και χαρτογραφεί επικράτειες στους περίγυρους της καθημερινής του ζωής και ως μεμονωμένο υποκείμενο γύρω από τον οικιακό του χώρο, αλλά και ως μέλος κοινωνικών οντοτήτων στη βάση εθνικών ή εθνοτικών ομάδων, για παράδειγμα. Υφίσταται η τάση αυτή χωρικής διεκδίκησης κατόπιν ανθρώπινης επιλογής ή κατόπιν φυσικής επιταγής; Είναι, δηλαδή, η εδαφικότητα στοιχείο του καθαρού ενσυνείδητου ή βαθιά δομή, deep structure; Ο Ardrey καταλήγει στην τελευταία εκδοχή: *διενεργούμε κατά αυτόν τον τρόπο για λόγους που έχουν να κάνουν με το εξελικτικό μας παρελθόν, και όχι με το πολιτισμικό παρόν.... Ο σκύλος που γαβγίζει πίσω από το φράκτη του αφεντικού του διενεργεί στη βάση ενός κινήτρου που δεν μπορεί να διακριθεί από αυτό του αφεντικού του που έκτισε το φράκτη*.

Έτσι, η ευρύτερη χρήση της έννοιας της εδαφικότητας από τους γεωγράφους στο παρελθόν έχει βασιστεί επάνω σε έναν γενικότερο παραλληλισμό της ανθρώπινης συμπεριφοράς με την συμπεριφορά των ζώων, παρά σε φαινομενολογικά δεδομένα με εξαίρεση την εργασία του Tuan επάνω στην

έννοια του συνωστισμού. Πιο πρόσφατα, όμως, η πρακτική της κοινωνικής αποστασιοποίησης στην κλίμακα του υποκειμένου και της γειτονιάς, καθώς και σε όλες τις άλλες κλίμακες μέχρι την κλίμακα εθνικού επιπέδου, έχει διαπραγματευθεί ως επίκτητη συμπεριφορά, εφόσον η ταξική πάλη στις περισσότερες κοινωνίες λαμβάνει χαρακτήρα ενδημικό (π.χ. έρευνα επάνω στην ξеноφοβία, την κοινωνική περιθωριοποίηση, κλπ).

Η σημαντικότερη και αναλυτικότερη διερεύνηση της εδαφικότητας που έγινε πρόσφατα από γεωγράφο αποδίδεται και πάλι στον Robert Sack (1983), ο οποίος θέτει έμφαση στην κοινωνική χρήση της εδαφικής επικράτειας ως *στρατηγική με σκοπό την επιρροή ή τον έλεγχο*, και αποφεύγει την όλη αντιπαράθεση σχετικά με το ερώτημα εάν η ανθρώπινη εδαφικότητα είναι βιολογικό κίνητρο ή ένστικτο. Ορίζει την εδαφικότητα ως: *προσπάθεια ενός μεμονωμένου ατόμου/ων (χ) να επιδράσει, να επηρεάσει ή να θέσει υπό τον έλεγχό του αντικείμενα, ανθρώπους και σχέσεις (ψ), οριοθετώντας και ασκώντας έλεγχο επάνω σε μια εδαφική επικράτεια*. Αναγνωρίζει δέκα τάσεις σε αυτή την διεκδίκηση ελέγχου μέσω χωρικών στρατηγικών, υποδεικνύοντας ότι, στη βάση διάφορων συνδυασμών αυτών των δέκα τάσεων, εδαφικές διεκδικήσεις ισχύος και επιρροής τίθενται σε εφαρμογή με σκοπό την προώθηση κοινωνικών και προσωπικών επιδιώξεων (εικ. 6). Δεν υπάρχει τίποτα το κατ'εξοχήν ντετερμινιστικό σε αυτές τις εφαρμογές. Η εδαφικότητα είναι μια στρατηγική που επινοείται από τον άνθρωπο και εφαρμόζεται ως προϊόν κοινωνικής και προσωπικής επιλογής --παρότι ο Sack δέχεται ότι ίσως υπάρχουν συνθήκες ή περιστάσεις κάτω από τις οποίες η εδαφικότητα είναι το πρωταρχικό ή απαραίτητο μέσο απόκτησης [κάποιων συγκεκριμένων] πλεονεκτημάτων.

Συμβατικά, η ανθρώπινη εδαφικότητα έχει θεωρηθεί στη γεωγραφία ως η στρατηγική μέσω της οποίας υποκείμενα και ομάδες ασκούν έλεγχο σε τμήμα/τα του χώρου. Η κλίμακα αυτού είναι δυνατόν να κυμαίνεται από την σφαίρα του προσωπικού χώρου ενός μεμονωμένου υποκειμένου μέχρι το χώρο που ορίζεται από τη συμμετοχή του σε μια ομάδα, από σχήματα εδαφικής περιφερειακότητας (regionalism, όπως τον φεντεραλισμό) μέχρι τη διαίρεση του σύγχρονου κόσμου σε εδαφικές επικράτειες εθνών-κρατών. Χαρακτηριστικά σχήματα συμπεριφοράς και συστήματα συμβολισμού διακριτών κοινωνικών ομάδων συνδέονται με συγκεκριμένους τύπους εδαφικότητας, οι οποίοι μεταβάλλονται στο χρόνο και στα κοινωνικά τους συμφραζόμενα. Έτσι, π.χ., η μέση έκταση της σφαίρας του προσωπικού χώρου μεταβάλλεται πολύ μεταξύ σύγχρονων Μεσογειακών και Σκανδιναβικών κοινωνιών, ενώ η εμφάνιση και εξάπλωση πολυεθνικών εταιριών έχει αποτελέσει έναυσμα διάδοσης μιας νέας παγκόσμιας μορφής εδαφικότητας ως προς την οργάνωση επιχειρήσεων, με ένα κεντρικό αρχηγείο και ιδιαίτερα διεσπαρμένες γεωγραφικά θέσεις παραγωγής. Πρακτικά, η έννοια της εδαφικότητας έχει βρει εφαρμογή στη σύγχρονη γεωγραφική ανάλυση στις εξής περιπτώσεις: 1) δημόσια αποδοχή των χωρικών κατηγοριοποιήσεων στη διεκδίκηση του χώρου («δικός μου» και «δικός σου»), 2) τρόποι επικοινωνίας της αίσθησης του τόπου (στη βάση δεικτών και εδαφικών ορίων που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα, διακριτά νοήματα), και 3) άσκηση διοικητικού, πολιτικού ή αστυνομικού ελέγχου στο χώρο (με επιτήρηση, για παράδειγμα, αστυνόμευση και στρατηγικές νομιμοποίησης, ή

τακτικές ηγεμονίας, hegemony --όπως συχνά ορίζεται ο συνδυασμός συγκατάθεσης και εξαναγκασμού, εγγενής στις εδαφικές στρατηγικές).

3. Χρονογεωγραφία και Μπηχεβιοριστικές Μεθοδολογίες στη Γεωγραφία

Η θεωρία της χρονογεωγραφίας, ένα σύνολο ιδεών που πρώτο-κυκλοφόρησαν τη δεκαετία του 1960 και αρχές της δεκαετίας του 1970, αποτελεί μια πολύ διαφορετική προσέγγιση της καθημερινής ζωής και έχει αυξητικά προσελκύσει το ενδιαφέρον των ανθρωπογεωγράφων και ειδικότερα των ιστορικών γεωγράφων. Η χρονογεωγραφία, η οποία δομεί μια θεωρία του χώρου σε συνάρτηση με το χρόνο, αρχικά προτάθηκε από τον Σουηδό γεωγράφο Torsten Hagerstrand και τους συνεργάτες του ως μια νέα προσέγγιση στη Γεωγραφία των Συμφραζομένων ή της Συνάφειας (Contextual Geography) στο Πανεπιστήμιο του Lund (The Lund School). Συλλαμβάνει τις έννοιες του χρόνου και του χώρου ως βασικούς παράγοντες δημιουργίας χώρου προς εξυπηρέτηση παραλλήλων (συγχρονικών) διεργασιών (collateral processes). Τη σύζευξη, λοιπόν, χρόνου και χώρου θεώρησε απαραίτητη ο Hagerstrand, και μάλιστα σε μελέτες που τοποθετούν ανθρώπους και πράγματα στο εσωτερικό κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων εν λειτουργία, στην περιφερειακή επιστήμη και το γεωγραφικό σχεδιασμό. Οι περιορισμοί που υφίσταται η ανθρώπινη συμπεριφορά, τονίζει ο Hagerstrand είναι πάντα χωρο-χρονικοί: για παράδειγμα, γίνεται λόγος για τη μέγιστη γεωγραφική απόσταση που είναι δυνατό να καλυφθεί με κάποιο μεταφορικό μέσο σε δεδομένο χρονικό διάστημα. Η μελέτη, συνεπώς, των ανθρώπινων βιογραφιών, υποστηρίζει, θα οδηγήσει στη βαθύτερη γνώση αυτών των περιορισμών και άρα σε αρτιότερο και αποτελεσματικότερο σχεδιασμό.

Το έργο του Hagerstrand, σε πρώτο επίπεδο, εμφανίζει ίσως μεγάλη ομοιότητα με τη δουλειά του Seamon. Ενέπνευσε πολλές εμπειρικές εργασίες στο ευρύτερο αντικείμενο των ανθρώπινων βιογραφιών, με επιρροές συγχρόνως από τους Schutz και Weber, αλλά, βέβαια, σε πολύ περισσότερο εμπειρική βάση. Σύμφωνα με τον Pred, η χρονογεωγραφική θεωρία προέκυψε μέσα από ένα κλίμα βαθέως προβληματισμού και συστηματικής ενασχόλησης της ουμανιστικής γεωγραφίας με ζητήματα ποιότητας ζωής και ελεύθερης δράσης του υποκειμένου στα συμφραζόμενα της καθημερινότητας. Συνδέει σε ένα οργανικό σχήμα τις έννοιες του χώρου και του χρόνου, του ατόμου και της κοινωνίας, οικολογίας και τόπου, και έτσι υπερβαίνει πολλούς από τους δυϊσμούς στους οποίους προσπαθεί να αντεπεξέλθει η σύγχρονη γεωγραφία. Αποτελεί μια καθαρά γεωγραφική συνεισφορά στη δόμηση θεωρίας, προσέγγιση η οποία συνεχίζει να αναπτύσσεται και να τελειοποιείται από τον Hagerstrand και τους συνεργάτες του στις μέρες μας.

Παρότι, τυπικά, οι πρώτες αναφορές στη χρονογεωγραφία εμφανίζονται τη δεκαετία του 1960, οι απαρχές της τοποθετούνται στην πληθυσμιακή αρχαιολογία, όπως ονομάζει ο Hagerstrand μια μέθοδο δημογραφικής διερεύνησης που εφάρμοσε στο σύνολο της κοινότητας Asby στην νότιο-κεντρική Σουηδία. Η εργασία αυτή απετέλεσε και την πηγή της ιδέας του να αποδώσει προσωπικές βιογραφίες ως μονοπάτια στο χρόνο και το χώρο. Συνάντησε, όμως, δυσκολίες στην επινόηση ενός σχήματος (notation) ικανού

να αποδώσει περιγραφικά την πολυπλοκότητα του *δάσους* των χωρο-χρονικών μονοπατιών και έτσι στράφηκε στη διερεύνηση των διευρυμένων κοινωνικών δικτύων. Η απόπειρα αυτή κατέληξε και ολοκληρώθηκε στα μοντέλα της χωρικής διάχυσης (spatial diffusion) και, πιο συγκεκριμένα, στην έννοια του μέσου πληροφοριακού πεδίου (Mean Information Field). Σύντομα, όμως, ο Hagerstrand επέστρεψε στο αρχικό του πρόβλημα, και τελικά ανέπτυξε ένα στοιχειώδες χωρο-χρονικό σχήμα, που παριστά τη διαπλοκή των βιογραφικών μονοπατιών στο χωρο-χρόνο, χρησιμοποιώντας συμβατικά δημογραφικά Lexis-Becker διαγράμματα.

Η βασική επιδίωξη του Hagerstrand ήταν να περιλάβει τόσο την προσωπική εμπειρία και έκφραση όσο και συλλογικές εμπειρίες σε ένα σχήμα συνάφειας χώρου και χρόνου. Η εμπειρία της ζωής (ή *μονοπάτι* ενός ατόμου) προφανώς συντίθεται στο χώρο και το χρόνο και ως εκ τούτου μπορεί να εννοηθεί ως ένα συνεχές μονοπάτι διαμέσου του χρόνου και του χώρου. Ο αφηρημένος χώρος, όταν διεκδικείται και προσωποποιείται μέσω κρυσταλλωμένων εμπειριών, μεταβάλλεται σε τόπο και ουσιαστικά συναρθρώνεται με διαφόρων τύπων μετρήσιμες και ερμηνεύσιμες αισθήσεις του χρόνου. Άρα, ένας από τους σκοπούς της χρονογεωγραφίας είναι η ανάλυση μονοπατιών της ζωής σε διάφορες κλίμακες (ημερήσια, ετήσια, κλίμακα ζωής). Σχεδιαστικά, διαπλέκει τις τροχιές (trajectories) των ανθρώπινων ζώων, συνήθως με τη βοήθεια του δημογραφικού συστήματος κωδικοποίησης γνωστού ως διαγράμματα Lexis--Becker (ή δυναμικοί διαγραμματικοί χάρτες), σε μια παραστατική απόδοση της κίνησης των ατόμων κάθετα προς ένα κατακόρυφο άξονα (τον άξονα του χρόνου) και δύο διαστατικούς οριζόντιους χωροάξονες. Η θεωρία του Hagerstrand και το κωδικοποιημένο αυτό σχέδιο καθιστούν δυνατές και εκφράζουν τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε trajectories (τροχιές) των ατομικών μονοπατιών ζωής και φυσικών στοιχείων του περιβάλλοντος ή χωρικών μονάδων παρατήρησης τις οποίες ονομάζει σταθμούς (stations) ή πεδία (domains). Εδώ, ένα ή περισσότερα άτομα συναντώνται και σχηματίζουν μια ομάδα, στην οποία ο Hagerstrand αναφέρεται ως δέσμη δραστηριοτήτων (activity bundle), και η οποία διαλύεται όταν τα μέλη της αποχωρήσουν για να δημιουργήσουν άλλου τέτοιου είδους δέσμες στο χωροχρόνο (εικ. 7). Η δημιουργία όμως, φυσικά, τέτοιου είδους δεσμών στο χωροχρόνο, περιορίζεται από διάφορους παράγοντες όπως τις δυνατότητες των ατόμων, την ικανότητα και διάρκεια αλληλεπιδράσεων με άλλα άτομα και τις αρμοδιότητες ή το βαθμό εξαναγκασμού σε συγκεκριμένα σχήματα συμπεριφοράς--περιορισμούς δράσης από κανόνες και κανονισμούς--όπως θα δούμε παρακάτω.

Το βασικό πλαίσιο του σχήματός του αντιπροσωπεύεται από ένα μοντέλο που συγκροτείται στη βάση τεσσάρων κυρίων προτάσεων:

α) Ο χώρος και ο χρόνος είναι πόροι από τους οποίους έχει τη δυνατότητα να αντλήσει ο άνθρωπος για να διεκπεραιώσει projects (σχέδια).

β) Η πραγματοποίηση κάθε σχεδίου (project) υπόκειται σε τρεις τουλάχιστον τύπους περιορισμών: 1) Περιορισμοί δυνατοτήτων (capability constraints), που περιορίζουν τις δραστηριότητες των ατόμων μέσα από τις ίδιες τις ανθρώπινες φυσικές αδυναμίες ή αναγκαιότητες (ανάγκες ύπνου,

αυτο-συντήρησης, θρέψης, κλπ) και/ ή υποδομές στις οποίες ασκείται έλεγχος από ορισμένα άτομα (π.χ. μεταφορικές δυνατότητες). Πηγάζουν σε μεγάλο βαθμό από τη θέση του υποκειμένου στην αλυσίδα παραγωγής και ορίζουν το προσωπικό του πρίσμα, που εμπεριέχει σύνολο δυνατών χωρο-χρονικών μονοπατιών τα οποία ρέουν μέσα από τη συνάθροιση και σύζευξη διαθέσιμων σταθμών στα πλαίσια της καθημερινότητας, π.χ. αγροκτημάτων, εργοστασίων, σχολείων και καταστημάτων. 2) Περιορισμοί σύζευξης (coupling constraints), που ορίζουν που, πότε και για ποιο χρονικό διάστημα ένα άτομο συναντάται με άλλα άτομα, υλικά μέσα και αντικείμενα ώστε να διεκπεραιώσει την παραγωγή, κατανάλωση ή επιτέλεση συναλλαγών. Αυτού του είδους οι περιορισμοί ορίζουν χωρο-χρονικές δέσμες (bundles). 3) Περιορισμοί άσκησης εξουσίας ή αρχηγίας (authority or steering constraints), οι οποίοι επιβάλλουν συνθήκες πρόσβασης, κανόνες, νόμους, οικονομικά εμπόδια, συσχετισμούς ισχύος και τρόπους συμπεριφοράς σε συγκεκριμένα χωρο-χρονικά πεδία. Προκύπτουν από το γεγονός ότι όλοι οι χώροι (και μάλιστα οι χωρο-χρόνοι) διακρίνονται από περιορισμένη φέρουσα ικανότητα. Υπάρχουν, φυσικά, και ποικίλοι άλλοι περιορισμοί, όπως, για παράδειγμα, ότι ένα άτομο είναι δυνατόν να βρίσκεται ανά πάση χρονική στιγμή σε ένα μόνον σημείο/ δέσμη, ή ότι η κάθε περίπτωση της ανθρώπινης καθημερινότητας συνδέεται αδιάρρηκτα και καθοριστικά με όλες τις προηγούμενες στο παρελθόν, είτε στην ίδια ημέρα είτε σε προηγούμενα χρόνια, και άλλοι.

γ) Οι παραπάνω περιορισμοί είναι μάλλον αλληλεπιδραστικοί παρά προσθετικοί (additive) και οριοθετούν στο σύνολό τους μια σειρά από όρια ως προς τις πιθανότητες (possibility boundaries) διαγραφής μονοπατιών, δηλαδή τις δυνατότητες διεκπεραίωσης συγκεκριμένων σχεδίων (projects) από άτομα ή ομάδες. Τα όρια αυτά πιθανοτήτων αντιστοιχούν σε μια λανθάνουσα και εξελισσόμενη λογική ή δομή, η αποκάλυψη της οποίας απαιτεί ιδιαίτερους τρόπους *διαπραγμάτευσης της ισχύος υπό χωρο-χρονικούς όρους ιδιαίτερης εννοιολογικής ακρίβειας* (Hagerstrand 1973). Οι περιορισμοί είναι πρακτικά συνώνυμοι με τις αναγκαίες συνθήκες οι οποίες πρέπει να πληρωθούν σε κάθε περίπτωση, έτσι ώστε να λάβει χώρα ο ανάλογος τύπος συμπεριφοράς -- η χρονογεωγραφία όμως παραθέτει μόνον τις αναγκαίες και όχι τις ικανές συνθήκες της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

δ) Στα πλαίσια του δομικού αυτού σχήματος, το κεντρικό πρόβλημα της ανάλυσης είναι ο ανταγωνισμός (competition) μεταξύ σχεδίων (projects) για ελεύθερα μονοπάτια και ανοικτούς χωρο-χρόνους. Αποβαίνει εφικτό με την υπέρβαση εμποδίων με τη βοήθεια συγκεκριμένων θεσμών που επιδιώκουν να διατηρήσουν την αναγκαία χωρο-χρονική συνεκτικότητα.

Επειδή η φυσική υπόσταση των μονοπατιών ζωής του ατόμου είναι δυνατόν να συμπεριλάβει ακόμη και εργαλεία, φυτικά είδη, πρώτες ύλες και μη ανθρώπινους πληθυσμούς, η χρονογεωγραφία παραθέτει τις αναγκαίες συνθήκες για κάθε είδους συσχετισμό μεταξύ ανθρώπου και στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος, καθώς και ανθρώπου και ανθρώπινων κατασκευασμάτων, συναρθρώνοντας έτσι την ανθρώπινη οικολογία με τη βιολογική οικολογία. Εκτός από τη δυνατότητά της να χειρίζεται το άτομο και την καθημερινή του ζωή ως μια ολότητα, έχει τη δυνατότητα επίσης να χειρίζεται ως ολότητα και το κοινωνικό σύνολο, αλλά και το σύστημα

δραστηριοτήτων μιας περιοχής (activity system), δηλαδή όλες τις δραστηριότητες εντός των ορίων μιας περιοχής που απαιτούν άμεση ανθρώπινη συμμετοχή.

Από θεωρητική άποψη, η χρονογεωγραφία προσάπτεται της επιστημονικής περιοχής της Γεωγραφίας των Συμφραζομένων ή της Συνάφειας (Contextual Geography), σημείο ιδιαίτερα σημαντικό στην προσέγγιση του Hagerstrand, κατ' αντίθεση προς την θέση του Derek Gregory, ο οποίος υπερασπίζεται τη σημασία κατανόησης του χώρου ως συνθετικού παρά ως συναφή. Κατ' αντιδιαστολή, λοιπόν, προς τη Θεωρία της Συνθετικότητας (Compositional Theory) του Gregory, η χρονο-γεωγραφία τονίζει τη συνέχεια και τη συνεκτικότητα ακολουθιών γεγονότων που λαμβάνουν μέρος σε καταστάσεις απαραίτητα οροθετημένες στο χώρο και στο χρόνο, και των οποίων οι συνέπειες αμοιβαία τροποποιούνται από την κοινή τους χωροθέτηση (Hagerstrand 1976, 1984). Ο σκοπός του Hagerstrand ήταν να ξεφύγει από την τεράστια έμφαση των γεωγράφων στις εγκάρσιες χωρικές τομές των ανθρώπινων φαινομένων, να εστιαστεί βέβαια πολύ περισσότερο στο χρόνο και να επικεντρωθεί περισσότερο στον άνθρωπο ως φυσική οντότητα, καθώς και στην έννοια του πεπερασμένου (όσον αφορά φέρουσα ικανότητα, φυσικούς πόρους, χρονικούς πόρους και περιβαλλοντικά όρια). Δεν αφαιρεί από την γεωγραφική συνολικότητα και το στενό συσχετισμό της ανθρώπινης δραστηριότητας με τα συμφραζόμενα της, ούτε κατατέμνει στην αναλυτική του προσπάθεια την ανθρώπινη καθημερινότητα στα συνιστώντα της στοιχεία, όπως συνηθίζουν η γεωγραφία και οι επιστήμες του ανθρώπου. Ούτε επιχειρεί να προβλέψει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Θέτει έμφαση στην αλληλένδεση ανόμοιων και μεικτών δραστηριοτήτων, τις οποίες εξετάζει μαζί διότι έτσι συνυπάρχουν στην ανθρώπινη καθημερινότητα. Εξετάζοντας και τις δομές και τις διεργασίες τις εγγενείς στα ανθρώπινα φαινόμενα, επισημαίνει την συγχρονικότητα και συγχωρικότητα των γεγονότων.

Η κριτική της χρονογεωγραφίας εστιάζεται συνήθως στη μεθοδολογική της ισχύ. Το μεγαλύτερο μέρος της εμπειρικής έρευνας που έχει διεξαχθεί ακολουθώντας το χρονο-γεωγραφικό θεωρητικό σχήμα περιορίζεται χαρακτηριστικά σε μικρές κλίμακες, στο βραχυπρόθεσμο χρόνο και κατά κύριο λόγο στο υποκειμενικό επίπεδο. Επιπλέον, αρκετές χρονο-γεωγραφικές μελέτες περιορίζονται σε χωρο-χρονικές διασταυρώσεις προσωπικών μονοπατιών και θεσμικών σχεδίων (projects), με μικρή αναφορά στις μεταβαλλόμενες δομικές προδιαγραφές και συναρθρώσεις σταθμών που τις καθιστούν δυνατές. Η χρονογεωγραφία δεν συνιστά, φυσικά, έναν τέτοιο ερευνητικό περιορισμό. Αντίθετα, είναι βέβαιο ότι *η χορογραφία της ύπαρξης* (the choreography of existence) (Pred 1977) δεν μπορεί να γίνει κατανοητή εάν δεν θεωρηθούν οι σταθμοί ως κάτι περισσότερο από σημεία σε ένα επίπεδο, και εάν δεν εισαχθούν ολοκληρωμένοι και σαφείς οι κοινωνικοί όροι και κανόνες καθώς και οι πόροι που περιορίζουν ή επιτρέπουν διάφορες συμπεριφορές στο αναλυτικό αυτό σχήμα.

Υπάρχει συγκεκριμένα ένα τέτοιο παράδειγμα μελέτης (Dyck 1990) που επισημαίνει ότι, αντί να είναι περιοριστικές, οι χωρο-χρονικές αυτές συνθέσεις και μορφές (configurations) είναι καταλυτικές και συχνά ενισχυτικές της κοινωνικής συμπεριφοράς στην περίπτωση των γυναικών--μητέρων. Μέσα

από τη αναγκαστική χωρο-χρονική συγκέντρωση των κοινωνικών τους σχέσεων σε δέσμες, σε πληθώρα μάλιστα χώρων (locales), οι μητέρες στις σύγχρονες κοινωνίες αναπτύσσουν αυτοσεβασμό, κοινωνική ταυτότητα και διαπραγματεύονται επιτυχέστερα τους διάφορους ρόλους τους. Έτσι, οι ρόλοι της γυναίκας/ μητέρας προκύπτουν από τη μελέτη της Dyck ως κατηγορίες νοημάτων που ορίζονται στο χώρο-χρόνο, ενώ η κοινωνική δόμηση του χώρου εμφανίζεται σημαντική, όχι απλά ως μηχανιστική άσκηση στη βάση της χρονογεωγραφικής θεωρίας, αλλά και ως ουσιαστικό συστατικός δομικός παράγοντας κοινωνικού νοήματος.

Ο Pred αναλαμβάνει, γενικότερα, το εγχείρημα της εμπειρικής εφαρμογής και απόδειξης, με σειρά ερευνητικών παραδειγμάτων, της αξίας της χρονογεωγραφικής θεωρίας, μεθόδου και προσέγγισης του μονοπατιού ζωής. Μια τέτοια εργασία του είναι η μελέτη του επάνω στην παραγωγή χρόνου, σε σχέση με τον *οικογενειακό* και τον ελεύθερο χρόνο σε πόλεις των ΗΠΑ του 19ου αιώνα. Χρησιμοποιώντας μια χρονο-γεωγραφική προοπτική, δείχνει ότι η εμφάνιση του εργοστασίου και των μοντέρνων πολυκαταστημάτων με τους συγκεκριμένους τρόπους παραγωγής που τα χαρακτηρίζουν κατέστρεψε την αξία και χρησιμότητα αυτοπροσδιορισμού του χρόνου, επιβάλλοντας ένα βιομηχανικό χρόνο πειθαρχίας, και μεταβάλλοντας ριζικά τη φύση της οικογένειας σε σύνολο σχέσεων, αναφερόμενων στις ποικίλες διατυπώσεις των στρατηγικών χρήσης του χρόνου, περιλαμβανόμενης και της χρήσης του ελεύθερου χρόνου. Σε μεταγενέστερη μελέτη της κοινωνικής και χωρικής μεταμόρφωσης της Νότιας Σουηδίας κατά την περίοδο 1750-1850, ο Pred συνδέει τη χρονογεωγραφία και το στρουχτουραλισμό σε μια κοινή θεώρηση του τόπου, ενδεχομένως ως ιστορική προσέγγιση, επικεντρώνοντας την ανάλυσή του σε κοινότητες χωριών πριν και μετά την περίφραξή τους. Αποτυγχάνει, όμως, παρά το ενδιαφέρον της περιγραφής και ανάλυσης της κοινωνικο-οικονομικής αλλαγής στη συγκεκριμένη περίπτωση, να αποδώσει την αλλαγή αυτή σε επίπεδο μικρο-λεπτομέρειας, πράγμα απαραίτητο σε μια διεξοδική ανάλυση σε τοπική κλίμακα των μεταβολών μιας αγροτικής κοινωνίας.

Άλλοι γεωγράφοι χρησιμοποίησαν τη χρονο-γεωγραφία ως στρουχτουραλιστική παραλλαγή: η διάκριση ανάμεσα στο ρεπερτόριο των χωρο-χρονικών μονοπατιών και σε μια απτή διάρθρωση των διαδρομών που πραγματοποιούνται στα πλαίσια αυτών των δομικών προδιαγραφών υποτίθεται ότι είναι τυπικά ανάλογη της διάκρισης του Saussure μεταξύ *langue* (γλώσσα) και *parole* (λόγος). Φυσικά, ο στρουχτουραλισμός επιδιώκει να εκτοπίσει το ανθρώπινο υποκείμενο από τις διατυπώσεις του, οπότε και μια από τις περισσότερες συνεπείς και σταθερές κριτικές του μοντέλου του Hagerstrand ήταν η κεντρική του ενασχόληση με το *human agency* --παρότι υπό πολύ ευρείς όρους. Ο Hagerstrand περιγράφει την πραγματοποίηση σχεδίων (*projects*) με καταπληκτική πρωτοτυπία, συζητά όμως τη δόμηση και διεκπεραίωσή τους από εξειδικευμένους γνώστες και παράγοντες υλοποίησής τους σε πολύ μικρό βαθμό. Η μεταχείριση του ανθρώπινου υποκειμένου με αυτό τον τρόπο μειώνει την κοινωνική ζωή σε έναν τύπο που ο Sartre ονόμασε *seriality* (ακολουθικότητα), κατά την οποία τα υποκείμενα θεωρούν τους εαυτούς τους και τα άλλα υποκείμενα ως αντικείμενα, γεγονός το οποίο κατ'ουσίαν περιορίζει τη χωρική οντολογία του Hagerstrand σε αντικειμενικό

παρά σε κοινωνικό χώρο. Την κριτική αυτή ο Hagerstrand και αναγνώρισε και έλαβε υπόψη του στο μετέπειτα έργο του.

Η χρονογεωγραφία έχει εφαρμοστεί και σε πληθώρα σχεδιαστικών περιστάσεων στη Σουηδία και έχει προταθεί ως θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο στην ερμηνεία ιστορικών γεγονότων, στη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού και της μεταβαλλόμενης δομής της οικογενειακής ζωής. Επίσης έχει εφαρμοστεί σε οικονομικές γεωγραφίες προβιομηχανικών κοινωνιών -- όσον αφορά τους χωρο-χρονικούς πόρους κοινωνιών--, και χρησιμοποιηθεί, σε τελική ανάλυση, μέσα από προοπτικές πολύ περισσότερο στρουχτουραλιστικές παρά ουμανιστικές, όπως αρχικά θεσπίστηκε. Ούτε παρέμεινε σε αναλυτικά επίπεδα υποκειμενικά ή καθαρά μπηχεβιοριστικά, αλλά συγκεράστηκε και με προσεγγίσεις σαφώς θετικιστικές (chronogeography των Parkes και Thrift) (Johnston 1986).

Γενικότερα, παρότι έχει υποβληθεί η χρονογεωγραφική μέθοδος σε σκληρή κριτική, στη βάση της απλότητας και της ομοιότητάς της προς το λογικό θετικισμό, εν τούτοις, όπως προαναφέρθηκε, κατ'άλλους θεωρήθηκε ως στρουχτουραλιστική προσέγγιση. Ένα άλλο σημείο αντιπαράθεσης ήταν και ο φαινομενικός υποβιβασμός του ρόλου της ανθρώπινης δράσης. Ειδικότερα, κατηγορήθηκε η χρονογεωγραφία ότι τείνει να υποτιμήσει την κοινωνική οντότητα του χωρο-χρόνου και το ρόλο των ομάδων, σε αντιδιαστολή προς τα άτομα, τις επιλογές τους και τους ποικίλους περιορισμούς δράσης. Οι Nigel Thrift και Allan Pred ανταποκρίθηκαν σε αυτή την κριτική επιχειρώντας να τεκμηριώσουν τη θεωρητική της ευκαμψία και το κατανοητό της μεθοδολογίας της καθώς επίσης και την αρμονική συμβατότητά της με μια Μαρξιστική (Marxian) ανθρωπιστική ιδεολογία. Ο Harvey έχει επίσης επισημάνει μερικές από τις αδυναμίες της: ενώ συμφωνεί ότι οι χωρο-χρονικές βιογραφίες αποτελούν ένα χρήσιμο δεδομένο στην κοινωνική ανάλυση και χρήση της διάστασης του χωρο-χρόνου από το γεωγράφο αναλυτή, εν τούτοις δεν θεωρεί επαρκή τον τρόπο εκχώρησης νοήματος στον τόπο/ χώρο/ χρόνο. Προτείνει, αντίθετα, ότι οι καταλληλότερες μέθοδοι ενασχόλησης με αυτού του είδους τους προβληματισμούς εντοπίζονται στις κοινωνικο-ψυχολογικές και φαινομενολογικές προσεγγίσεις του χώρου και του χρόνου. Τέλος, τονίζεται (Horpe και Longton) ότι παραμένει ένα τελευταίο πρακτικό πρόβλημα σχετικά με τη χρονογεωγραφία, το ότι συνεχίζει να υφίσταται ευρύ χάσμα μεταξύ των φιλοδοξιών της χρονογεωγραφικής θεωρίας και των μέχρι στιγμής πραγματικών της επιτευγμάτων με εμπειρική ανάλυση.

Γ. ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

1. Η Έννοια της Εστίας και του Ιδιαίτερου Τόπου στο Σύγχρονο Δυτικό Κόσμο και στη Γεωγραφία.

(Μεταφορά και διασκευή από Massey 1994)

Με την επαναφορά στο θέμα της ταυτότητας στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής στο σύγχρονο κόσμο, η ανάλυση αρχικά εστιάζεται στο πλησιέστερο και οικειότερο, το περισσότερο δεδομένο πλαίσιο αναφοράς στην καθημερινή

ζωή, την εστία (the idea of home). Το ερώτημα που τίθεται, όσον αφορά τη γεωγραφία της εστίας στο σύγχρονο κόσμο, είναι ποια είναι αυτή (αν υπάρχει), και ποιες σχέσεις αναπτύσσονται μεταξύ αυτής και δόμησης ταυτότητας--εάν αυτές χαρακτηρίζονται από ταύτιση, σταθερότητα, αλληλο-ενίσχυση, συνεργία, αντιπαράθεση κλπ. Στην πραγματικότητα τα ερωτήματα που τίθενται στο θέμα αυτό είναι πολλά, και οι σχετικές έννοιες προβληματικές και πολύπλοκες: εάν, για παράδειγμα, η έννοια της ταυτότητας έχει αποτελέσει αντικείμενο εννοιολογικής διαπραγμάτευσης και έντονου προβληματισμού στις κοινωνικές και άλλες συναφείς επιστήμες τις τελευταίες δεκαετίες, η ιδέα του τόπου, και μάλιστα του ιδιαίτερου τόπου (home), έχει παραμείνει σε μεγάλο βαθμό αδιαπραγμάτευτη--εκτός από το πολύ πρόσφατο παρελθόν.

Οι συνηθέστερες αποδόσεις της έννοιας του γεωγραφικού τόπου στη σύγχρονη επιστημονική σκέψη τον συνδέουν με τη στάση, τη νοσταλγία και με την αίσθηση μιας έγκλειστης ασφάλειας. Ο Harvey, για παράδειγμα, θεωρεί ότι πολιτικές που αναπτύσσονται σε τοπική βάση (place-based, και τις οποίες σημαντικά συνταυτίζει με πολιτικές αδιάρρηκτα συνδεδεμένες με τον τόπο, place-bound) διακατέχονται από έναν αισθησιασμό (που θεωρεί απαραίτητα αρνητικό) και ροπή προς σταθερότητα και συνταύτιση με τον τόπο (1989). Συνδέοντας το χρόνο με τις διεργασίες του γίνεσθαι (becoming) και το χώρο με τις διεργασίες του είναι (being), απορρίπτει τις δεύτερες κατ'αντιδιαστολή και προς όφελος των πρώτων. Τόσο στην πολιτική, όσο και στην κοινωνική ζωή των τελευταίων χρόνων, έχουν εμφανιστεί πολλές αντιπαράθεσεις, πολιτικές και κινήματα που αφορούν σε μεγάλο βαθμό αυτές τις έννοιες, στα πλαίσια προσπαθειών εγκαθίδρυσης συσχετισμών μεταξύ τόπου και ταυτότητας, τόπου και αίσθησης του ανήκειν. Ο διάλογος αυτός κατά το πλείστον παραπέμπει γενικά στο παρελθόν, σε μια φαινομενικά αδιατάρακτη συνύπαρξη ανθρώπινων υποκειμένων και αδιάρρηκτα οροθετημένων έγκλειστων πλαισίων/ χώρων, όπως π.χ. οι αγροτικές κοινότητες των περασμένων αιώνων στην Μεσογειακή Ευρώπη. Τέτοιου είδους απόψεις για τον τόπο εφαρμόζονται ή χαρακτηρίζουν ένα μεγάλο φάσμα περιγυρών της σύγχρονου καθημερινού και μη κόσμου: από την ανάδυση διαφόρων τύπων εθνικισμού σε τοπικιστικό πλαίσιο μέχρι το marketing των διαφόρων κοινοτήτων, είτε για σκοπούς τουριστικής κατανάλωσης, είτε στην προσπάθεια αυτοπροστασίας νέων αστικών ελίτ κοινοτήτων από την εισβολή των yuppies (yupprification) με το πρόσχημα της διατήρησης «του πραγματικού τόπου, της πραγματικής κοινότητας» (the real place, the real community). Όλα αυτά τα παραδείγματα αντιπροσωπεύουν προσπάθειες να αποκατασταθεί ή και να αναδομηθεί το νόημα του τόπου, με την οροθέτηση και την προστασία. Με αυτό τον τρόπο, κατασκευάζονται αποκλειστικές, σταθερές και στατικές ταυτότητες τόπων, οι οποίοι ερμηνεύονται ως έγκλειστοι χώροι και ορίζονται κατ'αντιδιαστολή προς τον άλλους, που βρίσκονται έξω.

Η οπτική, όμως, αυτή κατανόησης και διαπραγμάτευσης του όρου τόπος δεν είναι και η μοναδική. Εάν ο χώρος νοηθεί υπό όρους τετράκις-διάστατου χωρο-χρόνου, μορφοποιούμενος όχι σε κάποια αφηρημένη διάσταση, αλλά μέσα από την ταυτόχρονη συνύπαρξη κοινωνικών σχέσεων σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες, από τον οικιακό χώρο μέχρι και τον ανοικτό χώρο των

διαπλανητικών διασυνδέσεων, τότε θα πρέπει και ο όρος τόπος να επανοριστεί. Το γεγονός αυτό ακριβώς τονίστηκε πρωτίτερα, στη συζήτηση περί φαινομένων όπως της παγκοσμιοποίησης και της συμπίεσης του χωρο-χρόνου και των ριζικά μεταβαλλόμενων μορφών της χωρικής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Ένα εύλογο, λοιπόν, αρχικό συμπέρασμα είναι ότι η ταυτότητα ενός τόπου είναι ρευστή. Πρώτα, διότι, αυτό το οποίο θεωρείται ως το πιο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό ενός τόπου, η ταυτότητά του, διαμορφώνεται εξ ορισμού μέσα από τη διασταύρωση και συγκυρία στο χώρο συγκεκριμένων συνόλων κοινωνικών συσχετισμών και μέσα από τις συνέπειες της συνύπαρξης των σχέσεων αυτών. Ακόμη σημαντικότερο, ένα τουλάχιστο τμήμα των κοινωνικών αυτών συσχετισμών είναι εξ'ανάγκης ευρύτερο και εκτείνεται πέρα από τη γεωγραφική περιοχή η οποία ορίζεται σε κάποιο συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς ως τόπος. Δεύτερο, οι ταυτότητες τόπων είναι αναπόφευκτα ακαθόριστες. Είναι ακαθόριστες, τόσο διότι οι κοινωνικές σχέσεις που τις συγκροτούν είναι από τη φύση τους δυναμικές και μεταβαλλόμενες, όσο και διότι μέσα από την συνύπαρξη και σύζευξη αυτών των σχέσεων παράγονται συνεχώς νέες κοινωνικές συνθήκες. Εξάλλου, η ρευστότητα αυτή ήταν πάντοτε χαρακτηριστική των ταυτοτήτων των τόπων, καθώς το παρελθόν δεν ήταν ποτέ στατικότερο του παρόντος. Ένας τόπος δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστεί μέσα από αναφορές σε κάποια αντικειμενική ουσία του ή μέσα από διεκδίκηση και ενσάρκωση κάποιας ιστορικής συγκυρίας. Όλα τα παραδείγματα διεκδίκησης τόπου και εστίας που αναφέρθηκαν παραπάνω, αφορούν την αναζήτηση ταυτότητας σε κάποιον τόπο, σε κάποια συγκεκριμένη στιγμή και θέση στο χωρο-χρόνο, κατά την οποία ο ορισμός του τόπου και των εκεί κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων τη δεδομένη χρονική στιγμή ήταν πλεονεκτικοί για τη πλευρά που διεκδικεί ταυτότητα υπό τους συγκεκριμένους όρους. Η διαπίστωση αυτή επισημαίνει, φυσικά, το γεγονός ότι η ταυτότητα οποιουδήποτε τόπου, συμπεριλαμβανόμενου και αυτού που ονομάζουμε εστία (ιδιαίτερο τόπο), παραμένει πάντοτε αμφισβητήσιμη και διαπραγματεύσιμη.

Η τοποθέτηση, τέλος, της συζήτησης αυτής στο πλαίσιο σύγχρονων κριτικών προβληματισμών, απαιτεί η ταυτότητα του κάθε τόπου (ομοίως και της εστίας) να δομείται ως προς ένα βαθμό μέσα από κάποιους θετικούς συσχετισμούς ή πλεονεκτική θέση σε σχέση με το *έξω*, το *κάπου αλλού*. Το γεγονός αυτό έρχεται σε βαθιά αντιπαράθεση προς τους διάφορους τρόπους με τους οποίους συνήθως *αναγιγνώσκουμε*, αντιλαμβανόμαστε και αναγνωρίζουμε την εστία (*home*): φανταζόμαστε ότι αντιπροσωπεύει (λανθασμένα, όπως είδαμε) την ασφάλεια της σταθερότητας, μιας κλειστής περιχαρακωμένης οντότητας. Τέτοιου είδους αντιλήψεις και θεωρήσεις ταυτοτήτων τόπων απαιτούν σύνορα, εγκλεισμό, όρια, και κυρίως τη διαμόρφωση της ταυτότητας στη βάση αρνητικής αντιδιαστολής προς κάποιον *άλλο*, ο οποίος βρίσκεται στην άλλη πλευρά του συνόρου. Η γνώση, όμως, της κοινωνικο-οικονομικής γεωγραφίας οποιουδήποτε τόπου αποκαλύπτει ότι κάτι τέτοιο είναι πρακτικά ανυπόστατο. Η ταυτότητα ενός τόπου δεν πηγάζει από κάποια υποστασιοποιημένη ουσία ή ενσωματωμένη ιστορία του τόπου αυτού. Προέρχεται και συγκροτείται, σε μεγάλο βαθμό, ακριβώς από τον προσδιορισμό των συσχετισμών του τόπου αυτού με το *έξω*.

Οι παραδοχές αυτές εμφανίζονται κεντρικές στην σύγχρονη διαπραγμάτευση της έννοιας του τόπου και της αίσθησης του ανήκειν, του τόπου και της εστίας, καθώς και της ταυτότητας γενικότερα. Επικρατεί ευρέως η παραδοχή ως προς τις ταυτότητες τόπων ότι αυτές συγκροτούνται στη βάση συσχετισμών. Παρόλα αυτά, συχνά η δυνατότητα μιας τέτοιου τύπου ανάλυσης των ταυτοτήτων περιορίζεται από τη διαδεδομένη προϋπόθεση ότι οι σχέσεις αυτές πρέπει να είναι χωρικά οροθετημένες, στη βάση της πολωτικής και αρνητικής αντίθεσης εγκλεισμού - αποκλεισμού. Όπως, όμως, έχει ήδη αποσαφηνιστεί, στην πράξη αυτό ήταν πάντοτε δύσκολο, και με την πάροδο των αιώνων όλο και δυσκολότερη η διάκριση του *εσωτερικού* ενός τόπου από το *εξωτερικό* του. Μάλιστα, είναι ακριβώς η παρουσία του *έξω* στο *μέσα* εκείνη η οποία καθιστά δυνατό τον προσδιορισμό του τοπικού.

Οι διεργασίες δόμησης της ταυτότητας τόπου διαφοροποιούνται, φυσικά, και στο εσωτερικό ενός τόπου ή, στη συγκεκριμένη περίπτωση, μιας εστίας. Για παράδειγμα, η αίσθηση και τα συναισθήματα του ανήκειν είναι πολύ διαφορετικά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών σε κοινωνίες όπου η ανατροφή των παιδιών μικρής ηλικίας ανατίθεται κυρίως στη μητέρα. Η διαφορά έγκειται ειδικά στη διαμόρφωση της έννοιας και της αντίληψης ορίων. Στις κοινωνίες αυτές, αγόρια και κορίτσια μεγαλώνουν διαμορφώνοντας προσωπικότητες που επηρεάζονται από πολύ διαφορετικές εμπειρίες ορίων, διαφορετικά δομημένων και βιωμένων εσωτερικών και εξωτερικών κόσμων. Ενθαρρύνονται σε διαφορετικούς τρόπους χειρισμού χωρο-χρονικών και κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμών. Συχνά, οι πρώτες αυτές εμπειρίες διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις για μια *θηλυκή* αίσθηση ταυτότητας συνδεδεμένης με τον κόσμο και, αντίθετα, για μια *αρσενική* αίσθηση ταυτότητας αποσπασματικής, διακριτής και ίσως και ασύνδετης με τον κόσμο. Η διαφορετική και ανισότιμη, για παράδειγμα, ανατροφή του αγοριού σε σχέση με το κορίτσι, αναπτύσσει σε αυτό την επιθυμία και ανάγκη να διαφοροποιηθεί από τη μητέρα του. Το ενθαρρύνει να δομήσει την ταυτότητά του στη βάση της αντιπαράθεσης και της οροθέτησης (Hartsock, 1983), διότι μόνον έτσι, φαινομενικά, του είναι δυνατό να διασφαλίσει την ταυτότητά του. Και φυσικά, στο βαθμό που οι σύγχρονες κοινωνίες συνεχίζουν να είναι ανδροκρατούμενες, γενικεύεται αυτός ο αμυντικός και ιδιαίτερα ευάλωτος τρόπος προσωπικού αυτοκαθορισμού στις κοινωνικές ευρύτερα σχέσεις. Προκύπτει ένας ανδροκρατούμενος τρόπος διάρθρωσης της κοινωνίας και των διαφόρων ταυτοτήτων, ταξικός και ηθικο-φιλοσοφικά μονομερής και ανεπαρκής.

Οι επικρατούσες αυτές θεωρήσεις των τόπων της καθημερινότητας και της εστίας έχουν εύλογες προεκτάσεις στη δόμηση ταυτότητας, τη νοηματοδότηση του χώρου και τη δημιουργία αίσθησης ασφάλειας. Ειδικότερα, όπως υποστηρίζεται συχνά, δημιουργούν π.χ. συναισθήματα φόβου σε περιπτώσεις που κάποια χωρικά όρια καταλύονται ή διατρέχουν αντιληπτό κίνδυνο κατάλυσης, ή όταν οι γεωγραφίες των κοινωνικών σχέσεων επιβάλλουν την αποδοχή αλληλένδεσης μεταξύ μιας πλευράς και κάποιας λιγότερο επιθυμητής άλλης. Από τη μια πλευρά, λοιπόν, στη διάρκεια του πρόσφατου τουλάχιστο ιστορικού παρελθόντος, ο περιχαρακωμένος εγκλεισμός δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα των οποιωνδήποτε τοπικών πλαισίων αναφοράς. Η *ταυτότητα των ιδιαίτερων τόπων* (homes), σε ένα μεγάλο

βαθμό, οφειλόταν ακριβώς στο γεγονός ότι πάντοτε, με κάποιους τρόπους, οι τόποι αυτοί ήταν ανοικτοί προς τα έξω: δομημένοι μέσα από την κίνηση, την επικοινωνία, και μέσα από κοινωνικές σχέσεις που δεν οριοθετούνταν αποκλειστικά στο εσωτερικό στενά ορισμένων χωρικών πλαισίων. Με διάφορους τρόπους, όλοι οι τόποι ήταν πάντοτε τόποι συνάντησης, ακόμη και όταν οι πρώτοι τους κάτοικοι προέρχονταν από κάπου αλλού. Η θέση αυτή, βέβαια, δεν υπονοεί ότι η ταυτότητα ενός τόπου είναι άσχετη ή αδιάφορη προς το ιστορικό του παρελθόν. Απλά, δεν υπάρχει κάποιο εγγενώς αυθύπαρκτο παρελθόν που να αντιπροσωπεύεται από κάποια αναγκαία ουσία ενός τόπου, αλλά η ταυτότητα ενός τόπου (και μάλιστα η πολιτισμική, κατά τον Stuart Hall, 1990) παράγεται διαρκώς και επ'άπειρον. Το παρελθόν κατασκευάζεται --δεν αναζητείται σε αυτό νοσταλγικά κάποια υποτιθέμενη αρχέγονη ταυτότητα τόπου. Υπάρχει, επίσης, τεράστια απόσταση μεταξύ πολιτικοποίησης του παρελθόντος που διαφοροποιεί τη νοσταλγία για μια παλιότερη *ταυτότητα* και της πράξης της ανάμνησης που χρησιμεύει στο να δια φωτίσει και να μεταμορφώσει το παρόν (hooks 1991).

Από την άλλη όμως πλευρά, είναι επίσης αλήθεια ότι η ισορροπία μεταξύ των εσωτερικά προσανατολισμένων και των εξωτερικά δικτυωμένων κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν έναν τόπο έχει ριζικά μετατοπιστεί τα τελευταία χρόνια σε ορισμένες περιοχές του κόσμου προς το δεύτερο είδος σχέσεων. Αλλά ο ισχυρισμός ότι μια τέτοια εξέλιξη προξενεί απαραίτητα φόβο και κοινωνικό αποπροσανατολισμό συναρτάται με μια πολύ εξειδικευμένη άποψη τόσο για τις προσωπικές ταυτότητες όσο και για τις ταυτότητες τόπων, και μάλιστα άποψη ευρέως αμφιλεγόμενη. Για παράδειγμα, σε αντίθεση προς τον υποτιθέμενο φόβο που προκαλεί στο ανδρικό φύλο η σύγχρονη πόλη --λόγω φαινομενικής αταξίας, ανεξέλεγκτης πολυπλοκότητας ή χάους--, η πόλη, σύμφωνα με την Wilson, παρέχει στο γυναικείο φύλο τη δυνατότητα για δυναμικότερη παρουσία, κατάλυση των παραδοσιακών ρόλων και ταυτοτήτων, και άρα μεγαλύτερη ελευθερία και αυτονομία (1991).

Ομοίως, για να νοηθεί η νέα πολυπλοκότητα των γεωγραφιών των κοινωνικών σχέσεων ως παράγοντας φόβου και άγχους, τόσο η προσωπική ταυτότητα όσο και η έννοια της εστίας (home) πρέπει να νοηθούν κατά έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο: ως αποκλειστικές και αυστηρά περιχαρακωμένες. Ούτε, όμως, είναι απαραίτητο να αντιστοιχεί σε κάθε άτομο μια μόνον εστία, ούτε είναι αναγκαίο αυτή ή αυτές να είναι τόποι νοσταλγίας. Αντίθετα, κάθε εστία είναι αφ'εαυτής προϊόν της συνεχώς μεταβαλλόμενης γεωγραφίας των κοινωνικών σχέσεων του παρόντος, όπως αποτυπώνεται σε αυτές του παρελθόντος, και, όπως υπογραμμίζει η bell hooks (1991), στους καιρούς της αποξένωσης και της αποστασιοποίησης που διανύουμε, η εστία δεν είναι πια ένας και μοναδικός τόπος, είναι διάφορα σημεία: *Εστία είναι ένας τόπος που καθιστά δυνατές και προωθεί ποικίλες και μεταβαλλόμενες προοπτικές, ένας τόπος όπου κάποιος ανακαλύπτει νέους τρόπους θεώρησης της πραγματικότητας, όρια διαφορών. Αντιμετωπίζει και αποδέχεται τη διασπορά και τον κατακερματισμό ως τμήμα της κατασκευής μιας νέας τάξης πραγμάτων που αποκαλύπτει πληρέστερα που βρισκόμαστε, ποιοι μπορούμε να γίνουμε* (1991).

2. Δομή και Λειτουργία της Κοινότητας στο Δυτικό Κόσμο και η Έννοια της Κοινότητας στη Γεωγραφία

Με τον όρο κοινότητα εννοούμε ένα κοινωνικό δίκτυο αλληλοδρώντων ατόμων, συγκεντρωμένων, κατά κανόνα, σε μια καθορισμένη γεωγραφική επικράτεια. Η έννοια της κοινότητας έχει προσαφθεί σε διάφορες περιστάσεις της κοινωνικής ζωής και χρησιμοποιηθεί διαχρονικά στη μελέτη της καθημερινότητας και της τοπικότητας, και έχει φυσικά αποτελέσει αντικείμενο διαπραγμάτευσης πολλών συναφών επιστημονικών κλάδων--όπου οι προβληματισμοί στους άξονες των οποίων έχει διερευνηθεί η έννοια αυτή ποικίλουν πολύ κατά περίπτωση. Αποτελεί κατ'εξοχήν αντικείμενο της κοινωνιολογίας, αλλά έχει συγχρόνως αποτελέσει και σημαντική εννοιολογική περιοχή της ανθρωπολογίας, της ιστορίας, των πολιτισμικών σπουδών, της φιλοσοφίας, των πολιτικών επιστημών κ.λπ. Στη γεωγραφία, η έννοια της κοινότητας έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης διαπραγμάτευσης, σε σχέση όμως πάντα με τις έννοιες του τόπου και της πολιτικής των ταυτοτήτων, καθώς συχνά η κοινότητα διακηρύσσεται ως πηγή ταυτότητας, ηθικής και κοινωνικής τάξης και σταθερότητας, κοινών νοημάτων, αμοιβαιότητας και συνεργασίας. Έχει επενδυθεί, μάλιστα, με τέτοιες εννοιολογικές και οντολογικές διαστάσεις, ώστε να έχει αποτελέσει ακόμη και για τη γεωγραφία κεντρική αναλυτική μονάδα του γνωστικού της πεδίου, -- κατά πολλούς, περισσότερο ακόμη και για μακρύτερο χρονικό διάστημα από ότι η ίδια η έννοια του τόπου.

Αρχικά, το ενδιαφέρον για την κοινότητα εισήχθη από την πλευρά της κοινωνιολογίας και της κοινωνικής γεωγραφίας από τη Σχολή του Σικάγου, και συγκεκριμένα το τμήμα του έργου της το οποίο επικεντρώθηκε στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της αστικοποίησης. Η αρχική έννοια του Tonnies, *Gemeinschaft* (=κοινότητα), αναγνώρισε και καθιέρωσε τις κοινότητες ως συγκεκριμένους τύπους κοινωνικών δικτύων (π.χ. η κοινότητα ως ένας τύπος ανθρώπινης συσχέτισης). Το αρχικό εκείνο στάδιο ανάπτυξης της κοινωνιολογίας του όρου κοινότητα δεν ενδιαφέρεται για την κοινότητα ούτε ως τοπικό κοινωνικό σύστημα ούτε ως πεπερασμένη, οροθετημένη φυσική θέση, (ως, δηλαδή, ένα χωρικά προσδιορισμένο κοινωνικό σύνολο). Μεταγενέστερες ερευνητικές μελέτες και θεωρητικές τοποθετήσεις συγχώνευσαν τις τρεις αυτές προσεγγίσεις σε έναν συνοπτικό ορισμό και έτσι ενέτειναν το ευρύ φάσμα των χρήσεων του όρου.

Για τους κοινωνιολόγους της Σχολής του Σικάγου και τους οπαδούς της, ο ενισχυμένος αυτός ορισμός της κοινότητας ήταν συνεπής προς την τότε διαδεδομένη θεώρηση της κοινότητας ως ενός στενά συνδεδεμένου δικτύου κοινωνικών σχέσεων σε αγροτικές περιοχές κατ'αντίθεση προς την υποτιθέμενη αποξένωση και έλλειψη κοινωνικής οργάνωσης στην πόλη. Οι αγροτικές κοινότητες παρουσιάστηκαν έτσι όχι μόνον ως πρότυπο σύγκρισης των αστικών κοινωνιών, αλλά και ως το περισσότερο επιθυμητό κοινωνικά σχήματα: φαινομενικά συνεκτικότερες και σταθερότερες και όχι τόσο επιρρεπείς σε φαινόμενα προσωπικής αποξένωσης και άλλα αστικά κοινωνικά προβλήματα, κατ'αντιδιαστολή προς την επικρατούσα άποψη για τις αστικές κοινωνίες, χαρακτηριζόμενες από, κατά πάσα πιθανότητα, περισσότερη αταξία, ανομία και γενικότερα κοινωνική κατάρρευση. Αυτή η

εξιδανίκευση του αγροτικού ενισχύθηκε από αντί-αστικές τάσεις, όπως με το κίνημα της Garden City, στα τέλη του 19ου--αρχές 20ου αιώνα στη Βρετανία, σύμφωνα με τις αρχές του οποίου, οι αγροτικές κοινωνίες ήταν επιθυμητότερες διότι οι κοινότητες τους χαρακτηρίζονταν από σύμπνοια, αντίθετα από τις αστικές κοινωνίες. Μόνο πολύ μεταγενέστερα υποστηρίχτηκε ότι, παρότι οι αστικές περιοχές υστερούσαν ως προς ορισμένες θετικές ιδιότητες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες αγροτικές, θα μπορούσαν και αυτές να φέρουν κάποια ιδιαίτερα και αποκλειστικά θετικά χαρακτηριστικά --τα οποία θεωρητικά θα λείπουν, με τη σειρά τους, από τις αγροτικές περιοχές.

Συγκεκριμένα, οι Bell και Newby, ακολουθώντας τον Schmalenbach (Johnston et al. 1994) ορίζουν την κοινότητα, πέραν της αίσθησης του ανήκειν, ως ένα ενεργό κοινωνικό δίκτυο, που ονομάζουν communion (σύμπνοια, μετάληψη). Υποστηρίζουν ότι τα μέλη μιας κοινότητας μεταλαμβάνουν εθίμων και κοινών τρόπων σκέψης ή έκφρασης, πραγμάτων δηλαδή που δεν προσάπτονται σε καμία άλλη περιοχή παρά στην περιοχή της παράδοσης. Κατ'αυτόν τον τρόπο, είναι δυνατόν ένα άτομο να ανήκει σε μια κοινότητα αλλά να μην συνειδητοποιεί το γεγονός αυτό παρά μόνον όταν αυτή απειλείται. Έτσι, στην πράξη, μια κοινότητα δεν συμπεριλαμβάνει αναγκαστικά συναισθηματικούς δεσμούς χαρακτηριστικούς του communion: είναι δυνατόν να ενισχύει αυτές τις εμπειρίες, παρέχοντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές αναπτύσσονται, αλλά όλες οι πραγματικές κοινότητες δεν βρίσκονται σε κατάσταση communion (σύμπνοια, συνεργία).

Ομοίως, ο όρος κοινότητα είναι ιδιαίτερα φορτισμένος ηθικά, διότι αποδίδει υποχρεώσεις και προσδοκίες του ανθρώπου από τους ανθρώπους με τους οποίους ζει πλησιέστερα και μοιράζεται τις περισσότερες εμπειρίες της καθημερινής του ζωής. Η κοινότητα σμιλεύει δεσμούς μεταξύ κοινωνίας και ατομικής δράσης και συνδέει την προσωπική ευθύνη, τη δέσμευση και τον αυτο-καθορισμό ενός ατόμου με των άλλων. Στη σημερινή ονομαζόμενη *μαζική* κοινωνία, με την αυξανόμενη κατάλυση των δεσμών της κοινοτικότητας και των κοινών και αμοιβαίων σκοπών που στο παρελθόν πηγάζαν από τη θρησκεία ή την επιστήμη, η ηθική που διαπνέει την ανθρώπινη καθημερινότητα δεν βρίσκει πια στηρίγματα στην βεβαιότητα. Έτσι, παύει το άτομο να θεωρεί τον εαυτό του ως δομημένο μέσα από μια οργανική σχέση με τους άλλους. Θεωρεί, αντίθετα, τον εαυτό του ως μεμονωμένη νησίδα αυτο-προσδιορισμού. Πιθανόν, οι ισχυρισμοί περί επικείμενου τέλους της κοινότητας, όπως και οι οποιοιδήποτε ισχυρισμοί σχετικά με την ανανεωμένη της ισχύ, έχουν επιπτώσεις που καταλήγουν στον πυρήνα της συγκρότησης του ανθρώπινου όντος. Κατά συνέπεια, το ενδιαφέρον για την κοινωνική δόμηση της ανθρώπινης ταυτότητας παραπέμπει στο πρόβλημα της οντολογικής βεβαιότητας σε έναν ανασφαλή κόσμο, και η όλη σχετική συζήτηση λαμβάνει χώρα σε μια εποχή στην οποία τόσο τα θεμέλια της ηθικότητας, όσο και η συγκρότηση της ταυτότητας, βρίσκονται στο επιστημονικό και κοινωνικό προσκήνιο. Σε μια εποχή, που όπως προειδοποιεί ο Edward Said, η ισχύς του θρησκευτικού φαντασμαλισμού στη δόμηση κοινοτήτων αποκτά επικίνδυνες διαστάσεις τόσο νοηματικά όσο και σχετικά με πρακτικά ζητήματα ειρήνης και ασφάλειας σε ένα κόσμο όπου μαίνεται η κρίση. Άλλο αίτιο ιδιαίτερης ανησυχίας

εντοπίζεται στην πολιτική οικειοποίηση του όρου *κοινότητα* από διάφορα σύγχρονα ανερχόμενα ακροδεξιά κινήματα στην Ευρώπη.

Ο όρος συνεχίζει να χρησιμοποιείται σε μεγάλη έκταση, διότι προφανώς αντιπροσωπεύει κάτι στο οποίο ο κοινός άνθρωπος θέλει να πιστεύει, στην νοσταλγική αυτή προβιομηχανική εικόνα παρελθουσών κοινωνιών. Αν και προκαλεί, συνήθως, θετικούς συνειρμούς και συναισθήματα, αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει συμφωνία στον ορισμό του όρου κοινότητα μεταξύ των χρηστών του. Ούτε, βέβαια, μια κοινή αίσθηση σκοπιμότητας ή συγκατάβαση για δράση σημαίνει αποδοχή και συναινετική δέσμευση σε κάποιο κοινό και δι-υποκειμενικά διαφανές σύνολο κοινωνικών επιδιώξεων. Πρόσφατα, ανθρωπολόγοι ερευνητές επεσήμαναν τις εντάσεις που υφίστανται μεταξύ προσαρμογής στο σύνολο και ατομιστικών στάσεων ακόμη και στις λεγόμενες *παραδοσιακές* κοινωνίες. Η συμβολική κοινωνική σημασία, πάντως, της κοινότητας παραμένει τεράστια, διότι αποτελεί ένα συγκεντρωτικό, θα λέγαμε, όρο, που περιλαμβάνει πληθώρα ατομικών και συλλογικών επιδιώξεων και προσδοκιών. Η κοινωνιολογία και η γεωγραφία αντιμετωπίζουν σήμερα, προφανώς, δυσκολίες εντοπισμού κοινοτήτων στο σύγχρονο κόσμο, όπου η γεωγραφική και κοινωνική οριοθέτηση σε συλλογική βάση καθίσταται όλο και περισσότερο πολυεπίπεδη. Εάν όμως η κοινότητα ως ηθικά φορτισμένος όρος είναι σημαντική στη δόμηση της προσωπικής ταυτότητας, τότε ένας ακόμη πιθανά χρήσιμος τρόπος θεώρησης του σύγχρονου αστικού κόσμου είναι μέσα από την ατομική προοπτική πέραν της συλλογικής.

Οι ταυτότητες γενικότερα και οι τοπικές ειδικότερα είναι προϊόντα συγκεκριμένων πολιτισμικών θέσεων και των καθορισμών που πηγάζουν από αυτές. Κατ'αυτό τον τρόπο, η κοινότητα μπορεί να θεωρηθεί κεντρικής σημασίας στη δόμηση της αίσθησης οντολογικής ασφάλειας και σταθερότητας. Έτσι, για παράδειγμα, έχει τονιστεί ότι ο ορισμός της κοινότητας σε σχέση με τις ευρύτερες πολιτισμικές και κοινωνικές διεργασίες στο συνολικό της περιβάλλον λειτουργεί ως καταλύτης στον καθορισμό και την αναγνώριση μιας κοινότητας ως διακριτής. Κοινωνικά και φυσικά όρια και οι τελετουργίες που τα οριοθετούν αποκτούν, άρα, τεράστια σημασία στη δόμηση μιας ταυτότητας. Έτσι, η κοινότητα μπορεί να θεωρηθεί σημαντική για τη διασφάλιση της προσωπικής οντολογικής ασφάλειας, καθόσον αφορά τον ορισμό και τη στάθμιση των σχέσεων μεταξύ του εγώ και του εσύ, του εμείς και αυτοί. Είναι προφανές ότι υφίστανται πολύπλοκοι μηχανισμοί οι οποίοι συνδέουν τις ιστορίες και βιογραφίες που ορίζουν τα άτομα με τις συμβολικά φορτισμένες δραστηριότητες που οροθετούν την κοινότητα.

Η έννοια της κοινότητας είναι συμβατή με την έννοια της ατομικότητας όταν, με τον όρο αυτό (ατομικότητα ή ατομικισμό), εννοούμε την ελευθερία των ατόμων να ακολουθήσουν, για παράδειγμα, το επάγγελμα που τους ενδιαφέρει ή να ασκήσουν συμπεριφορά που δεν αρμόζει πλήρως στα πρότυπα συμβατικών κανόνων της κοινότητας στην οποία ανήκουν. Υπάρχουν, φυσικά, πολύ δυναμικές κοινότητες και κοινωνίες: όλες εκείνες που δυναμικά διαθέτουν χώρο και ελευθερία κίνησης σε όλο το εύρος του ανθρώπινου ταλέντου, ακόμη και όταν αυτό εκφράζεται με όχι και τόσο επιθυμητό τρόπο. Γενικά, σύμφωνα με τον Tuan, η επιδίωξη του ανθρώπου για κοινότητα όπως και για συμβίωση με τη φύση είναι πανάρχαια και

αναφέρεται στην επιθυμία του να απολέσει το ενσυνείδητό του και τον ίδιο του τον εαυτό (την προσωπική του ταυτότητα) μέσα σε ένα ευρύτερο σύνολο. Εκφράζεται η επιθυμία αυτή συχνά ως προσπάθεια αποσόβησης της μοναξιάς και της αποξένωσης, της εγωκεντρικής και ανθρωποκεντρικής θέσης στο χώρο, και ως τάση συμβολικής επιστροφής στη μήτρα, στην Εδέμ. Η σύγχρονη συνείδηση εμφανίζεται συχνά δυσβάσταχτα κατακερματισμένη και η αστική ζωή συχνά βιώνεται ως βάρος, από το οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος επιχειρεί να δραπετεύσει κατασκευάζοντας κοινότητες (Tuan 1982).

Όσον αφορά την πολιτική οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών, πιθανόν κανένας όρος δεν έχει προσλάβει τόσο διαχρονικά θετική αξία, όσο ο όρος κοινότητα, ο οποίος συχνά χρησιμοποιείται με σκοπό την απόδοση ενός *ιδανικού τέλει*ς ενότητας, όπως τη συλλαμβάνουν, π.χ. ο Πλάτωνας και ο Ρουσσώ (Tinder, 1980). Ο Tinder, πολιτικός επιστήμονας, επίσης υποστηρίζει ότι η κοινότητα είναι συγχρόνως και απραγματοποίητη, διότι, για να υπάρξει, πρέπει να στηρίζεται στον αμέριστο σεβασμό των υπόλοιπων μελών της από το κάθε ένα μέλος της ξεχωριστά, και γενικά είναι ανέφικτη λόγω σειράς φυσικών, ηθικών και αξιολογικών εμποδίων, όπως τα ονομάζει, που προέρχονται από την ανθρώπινη φύση και οντολογική υπόσταση. Άρα, είναι ένα *τραγικό ιδανικό* (1980). Η ενότητα των μελών της όχι μόνον τη υποθάλπει, αλλά και στηρίζεται απαραίτητα στην αναγνώριση της ουσιαστικής οντότητας, της ατομικότητας, όλων των μελών της. Μέσα από αυτή την ενότητα των μελών της αναδημιουργείται και η ταυτότητα του κάθε ενός, με την κοινή αναζήτηση (inquiry) της ουσίας της. Η στάση αυτή, που θεωρείται αναγκαία για να βιώσει και να συντηρήσει κανείς τις εγγενείς εντάσεις της κοινοτικότητας στο πλαίσιο ενός *αντι-κοινοτικού* κόσμου, χαρακτηρίζεται από την ιδιότητα της κοσμιότητας (civility). Ως προσδιοριστικά χαρακτηριστικά αυτού του είδους της κοσμιότητας προτείνει ο Tinder την *ιστορική* (προσωπική) *αυτονομία* (historical autonomy) του κάθε της μέλους, την *συγκεντρωτική κοινοτικότητα* (comprehensive communality) και την *υποδειγματική δράση* (exemplary action).

Στην πράξη, η έννοια της κοινότητας προσλαμβάνει και έντονα αρνητικές διαστάσεις. Κατά πρώτο λόγο, είναι δυνατό να νοηθεί ως απειλή προς την ταυτότητα, και μάλιστα την ατομική ταυτότητα, όταν χρησιμοποιείται από συντηρητικές πλευρές ως ηθικά φορτισμένο μέσο άσκησης εξουσίας που συχνά επιτρέπει και δικαιολογεί την κρατική παρέμβαση στην καθημερινή ή προσωπική ζωή. Κοινωνικά καταπιεστική πολιτική έχει κατά καιρούς στηριχθεί σε ρομαντικές και νοσταλγικές επικλήσεις της απολεσθείσας, υποτιθέμενα σταθερής κοινωνικής ιεραρχίας που χαρακτηρίζει την κοινότητα. Δεύτερον, εφόσον η κοινότητα κατά κανόνα θεωρείται στατική και παρωχημένη, θέτει περιορισμούς στην ταυτότητα η οποία, κατ'αυτόν τον τρόπο, ελέγχεται από την παράδοση και την παθητικά αποδεκτή τοπική κουλτούρα. Ακόμη και ως πηγή ταξικής και αντικαθεστωτικής ισχύος, η κοινότητα μπορεί να θεωρηθεί συντελεστής υποταγής του ατόμου σε μια σειρά υποβαθμιστικών διαφορών προς όφελος της κοινοτικής αλληλεγγύης. Έτσι, η κοινότητα αποβαίνει όχημα αναπαραγωγής και διαιώνισης *παραδοσιακών* φυλετικών κοινωνικών ρόλων, συμβατικών κοινωνικών δομών και του υποτελούς ρόλου των γυναικών σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία.

Μετά τη δεκαετία του 1960, η επιστημονική ενασχόληση με την κοινότητα έχει βέβαια εκλείψει στο βαθμό που επικρατούσε αρχικά (Σχολή Σικάγου και μετέπειτα) σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες εκτός ίσως από την κοινωνική ανθρωπολογία. Η εισαγωγή της έννοιας του *locality* στη γεωγραφία, κατά τη δεκαετία του 1980, σήμανε επιστροφή του ενδιαφέροντος σε τέτοιου είδους τοπικά κοινωνικά συστήματα, ως προς ορισμένους παρατηρητές, όχι όμως και ως προς τον Giddens, ο οποίος πουθενά στη θεωρία του *structuration* δεν ταυτίζει τον όρο αυτόν με την κοινότητα, όταν τον τοποθετεί στο κέντρο των προβληματισμών της θεωρίας αυτής.

Η μελέτη της κοινότητας συσχετίζεται, λοιπόν, συχνά με τη μελέτη της τοπικότητας (*locality*). Υποστηρίζεται σχετικά ότι η ακαδημαϊκή μελέτη των τοπικοτήτων παράγει ακριβώς τη ρομαντική, παρωχημένη και περιοριστική παραλλαγή της κοινότητας που η κριτική σκέψη προσπαθεί να καταρρίψει. Παρόλα αυτά, αναγνωρίζεται γενικά ότι, καλώς ή κακώς, η κοινότητα παίζει κάποιο ρόλο στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αποκτούν αυτοσυνείδηση, καθώς και στην κατασκευή της υποκειμενικότητας και στη δόμηση της προσωπικής ταυτότητας (ακόμη και για τον Harvey 1989). Η ενασχόληση πάντως με την ιδέα της κοινότητας δεν υπονοεί αναγκαστικά ρομαντισμό, αντιδραστικότητα ή στατικότητα. Για παράδειγμα, η Massey (1991) υπερασπιζόμενη των μελετών της τοπικότητας, τις συσχετίζει άμεσα με την έννοια της ταυτότητας. Υποστηρίζει, συγκεκριμένα, ότι οι τόποι φέρουν πολλαπλά νοήματα και ότι είναι συνεπώς σημαντικό να νοούμε τις τοπικότητες (και ενδεχομένως και τις κοινότητες) υπό όρους ρευστότητας και αντιπαράθεσης.

Η κριτική της τοπικότητας ως στατικής και περιχαρακωμένης συνδέεται με μια θεώρηση του τόπου που ταυτίζεται με το χώρο ως παγκόσμια και ανιστορική κατασκευή στη βάση της ερμηνείας του όρου *Being* από τον Heidegger υπό όρους καθορισμένους και στατικούς (*fixity and stasis*). Η τοπικότητα έτσι χαρακτηρίζεται ως το θεμέλιο της συλλογικής μνήμης για όλες αυτές τις εκδηλώσεις των νοσταλγιών που ορίζονται χωρικά και που *μολύνουν* κατά τον Harvey τις ανθρώπινες αντιλήψεις και εικόνες της πόλης και της εξοχής, της περιφέρειας, του περιγύρου και του τόπου. Εάν, λοιπόν, ερμηνεύσουμε τη σχέση μεταξύ μιας σταθερής ταυτότητας και ενός στατικού και περιχαρακωμένου τόπου ως σχέση όπου η ταυτότητα πηγάζει μηχανικά από τον τόπο αυτό, της αποδίδουμε κατ'αυτόν τον τρόπο μια αιτιολογική αναγκαιότητα. Έτσι, περιθωριοποιούνται και αποκλείονται σημαντικά ερωτήματα και ζητήματα διαμόρφωσης ταυτότητας, εκδοχές κατά τις οποίες οι τόποι δομούνται κοινωνικά. Αντίθετα, κάθε άλλο παρά σημείο νοσταλγικής αναφοράς, ο τόπος υποστασιοποιείται μέσα από μια ενεργή διεργασία απόδοσης νοημάτων (*fixation*) μέσα από την κοινωνική δράση και σε μια ποικιλία από κλίμακες. Η σημασία της κοινότητας σε αυτά τα πλαίσια έγκειται στο ότι φέρνει στο προσκήνιο τις εντάσεις που υφίστανται ως προς την αίσθηση του ανήκειν που συνδέει άτομα και ομάδες, και ανθρώπους και τόπους. Δεν δημιουργεί τη δυνατότητα αναγνώρισης ενός σταθερού ή κυριαρχούντος συνόλου κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών με το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί ένας συγκεκριμένος τόπος ή μια ομάδα ανθρώπων.

Αντίθετα, η έννοια της κοινότητας εστιάζεται σε διεργασίες που δημιουργούν μια αίσθηση σταθερότητας σε ένα ευρύτερο, αμφιλεγόμενο περιβάλλον στο οποίο παραλλαγές τρόπων και ταυτοτήτων υποστηρίζονται/ διεκδικούνται από διαφορετικές ομάδες και άτομα με ποικίλου βαθμού δυνατότητα διάρθρωσης των θέσεων τους (ορισμός ταυτότητας, Jackson 1991). Και μάλιστα ο ρόλος αυτός της κοινότητας είναι ιδιαίτερα επιτακτικός μέσα στην αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει την εποχή μας, και που στηρίζεται στην ιδέα της σύμπνοιας και σύμπραξης μιας ομάδας, η οποία αποκλείει μεν τους έξω, αλλά και αντιτίθεται, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, στον ατομικισμό της σύγχρονης μαζικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ardrey, Robert. 1969. *The Territorial Imperative*. London: Fontana.
- Agnew, John, A. 1987. *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*. Boston: Allen and Unwin.
- Buttimer, Anne. 1974. *Values in Geography*. Commission on College Geography, Resource Paper 24, Association of American Geographers, Washington.
- Buttimer, Anne. 1976. Grasping the dynamism of lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers* 66, 277-92.
- Buttimer, Anne and David Seamon, eds. 1980. *The Human Experience of Space and Place*. New York: St. Martin's Press.
- Downs, R. M. and D. Stea. 1973. Cognitive maps and spatial behavior: process and products, in *Image and Environment*, in R. M. Downs and D. Stea, eds. London: Edward Arnold.
- Duncan, James. 1982. From container of women to status symbol: the impact of social structure on the meaning of the house, in *Housing and Identity: Cross-Cultural Perspectives*, James Duncan, ed.. New York: Holmes and Meier Publishers, Inc.
- Dyck, I. 1990. Space, time and renegotiating motherhood: an exploration of the domestic workplace, *Environmental Planning D*, pp 459-83.
- Entrikin, Nicholas. 1991. *The Betweenness of Place: Towards a Geography of Modernity*. London: Macmillan.
- Gregory, Derek. 1978. *Ideology, Science and Human Geography*. London: Hutchinson.
- Hagerstrand, Torsten. 1973. The domain of human geography, in Chorley, R. J., ed., *Directions in Geography*. London: Methuen, pp. 67-87.
- Hagerstrand, Torsten. 1976. Geography and the study of interaction between society and nature, *Geoforum* 7, pp. 329-34.
- Hagerstrand, Torsten. 1984. Presence and absence: a look at conceptual choices and bodily necessities, *Regional Studies* 18, pp. 373-80.
- Hall, Stuart. 1990. Cultural identity and diaspora, in *Identity: Community, Culture, Difference*, J. Rutherford, ed. London: Lawrence & Wishart.
- Hartsock, N. C. M. 1983. The feminist standpoint: developing the ground for a specifically feminist historical materialism, in *Discovering Reality*, S. Harding and M. B. Hintikka, eds.. London: Reidel and Dordrecht.

- Harvey, David. 1989. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- hooks, bell. 1991. *Yearning: Race, Gender, and Cultural Politics*. London: Turnaround.
- Jackson, Peter. 1991. Mapping meanings: a cultural critique of locality studies, *Environment and Planning A* 23: 215-28
- Johnston, R. J. 1987. *Geography and Geographers: Anglo-American Human Geography Since 1945*, 3rd Edition. London: Edward Arnold.
- Johnston, R. J. 1986. *Philosophy and Human Geography: An Introduction to Contemporary Approaches*, 2nd Edition. London: Edward Arnold.
- Johnston, R. J. 1991. *A Question of Place: Exploring the Practice of Geography*. Oxford: Blackwell.
- Johnston, R. J., Derek Gregory and David M. Smith, eds. 1994. *The Dictionary of Human Geography*, 3rd Edition. Oxford: Blackwell.
- Ley, David. 1974. *The Black Inner City as Frontier Outpost*. Washington, DC: Association of American Geographers.
- Ley, David. 1983. *A Social Geography of the City*. New York: Harper and Row.
- Ley, David. 1989. Modernism, post-modernism and the struggle for place, in J. Agnew and J. Duncan, eds, *The Power of Place: Bringing Together the Geographical and Sociological Imaginations*. London: Unwin Hyman.
- Livingstone, David N. 1992. *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise*. Oxford: Blackwell.
- Lowenthal, David. 1961. Geography, experience, and imagination: towards a geographical epistemology, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 51, Number 3, pp 241-60.
- Lynch, Kevin. 1960. *The Image of the City*. Cambridge, Mass.:MIT Press.
- Massey, Dorren and J. Allen, eds. 1984. *Geography Matters! A Reader*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Massey, Doreen. 1994. *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Massey, Doreen. 1991. The political place of locality studies, *Environment and Planning A* 23:267-81.
- Pred, Allan. 1984. Place as historically contingent process: structuration and the time geography of becoming places, *Annals of the Association of American Geographers* 74, pp. 279-97.
- Pred, Allan. 1977. The choreography of existence: some comments on Hagerstrand's time-geography and its effectiveness, *Economic Geographer* 53, pp. 207-21.
- Relph, Edward. 1976. *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Revill, George. 1993. Reading Rosehill: community, identity and inner-city Derby, in *Place and the Politics of Identity*, Michael Keith and Steve Pile, eds. London: Routledge.
- Sack, Robert. 1980a. Conceptions of geographic space, *Progress in Human Geography*, 4, pp. 313-345.
- Sack, Robert. 1980b. *Conceptions of Space in Social Thought*. London: Macmillan.
- Sack, Robert, D. 1983. Human territoriality: a theory, *Annals of the Association of American Geographers* 73, 55-74.
- Seamon, David. 1979. *A Geography of the Lifeworld: Movement, Rest and Encounter*. London: Croom Helm.

- Tinder, Glenn. 1980. *Community: Reflections on a Tragic Ideal*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Tuan, Yi-Fu. 1974. *Topophilia*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Tuan, Yi-Fu. 1976. Humanistic geography, *Annals of the Association of American Geographers*, 66, pp. 266-276.
- Tuan, Yi-Fu. 1977. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tuan, Yi-Fu. 1982. *Segmented Worlds and Self: Group Life and Individual Consciousness*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wilson, Elizabeth. 1991. *The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder, and Women*. London: Virago.